

ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ
ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΑΡ. 18

ΠΡΟΗ ΚΑΤΕΤΩΝ

Μελετήματα εόρτια συγγραφέντα
ὑπὸ τῶν ὑποτέρφων τοῦ Ἑλληνικοῦ
Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν ἔ' Μεταβυ-
ζαντινῶν Σπουδῶν τ' Ἰσπερίας ἐπὶ
τῇ πεντακροσιετηρίδι ἀπὸ τ' ἰδρύσεως
τ' Ἑλλημορδοδοξου Κοιμότητος Βε-
ρεπίας, ἐπὶ δὲ ἐπὶ τῇ τεσσαρακορταε-
τηρίδι ἀπὸ τ' ἐνάρξεως τ' λειτουργίας
τοῦ Ἰνστιτούτου, ἔ' τυπωθέντα μὲν πολ-
λῆς ἐπιμελείας ἔ' διορθώσεως ὑπὸ
† Νικολάου Παραγιωτάκη

Ἐνετίσμι, ἔτει ἀπὸ τ' ἀσάρχου οἰχορμίας
α α ζ η'

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΟΙ ΑΙΩΝΕΣ ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΑΛΛΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

Ἡ παρακαταθήκη τοῦ Βησσαρίωνα: Λάσκαρης καὶ Μουσσοῦρος
ἀνάμεσα στοὺς Ἑλλήνες τῆς Βενετίας

ὰ πρῶτα χρόνια τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος¹ συμβαδίζουν μετὰ τὶς πιὸ λαμπερὲς καὶ γόνιμες ἡμέρες τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ κινήματος στὴ Βενετία² καὶ αὐτὸ ἀσφαλῶς δὲν εἶναι τυχαῖο³ καὶ συμπτωματικό. Ἰδιαίτερα ἡ πενταετία 1504-1508 μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σταθμὸς στὴν ἱστορία τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας: ἀνάμεσά τους ζεῖ μόνιμα ὡς πρεσβευτῆς τῆς Γαλλίας ὁ Ἰωάννης (Γιάννος-Ἰανὸς) Λάσκαρης⁴ μετὰ τὴν πολυσχιδῆ δράση⁵ καὶ

1. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ ἐπίσημη ἵδρυσή της μετὰ ἀπόφαση τοῦ βενετικοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα ἀνάγεται στὶς 28 Νοεμβρίου 1498. Βλ. Μ. Ι. Μανούσακας, «The History of the Greek Confraternity (1498-1953) and the Activity of the Greek Institute of Venice (1966-1982)», *Modern Greek Studies Yearbook*, τ. 5 (1989), σσ. 321 σημ. 1 (βιβλιογραφία) καὶ 323-326.

2. Ἦδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰῶνα ἡ Βενετία εἶχε ἐδραιωθεῖ στὴν ἡγεμονία τοῦ ἀναγεννησιακοῦ κινήματος τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν (Κ. Γιαννακόπουλος, «Ἑλλήνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν, μτφρ. Χ. Γ. Πατρινέλη, Ἀθήνα 1965, σσ. 13-14, 243. Α. Pertusi, «L'umanesimo greco dalla fine del secolo XIV agli inizi del secolo XVI», *Storia della cultura veneta*. 3/1: *Dal primo Quattrocento al Concilio di Trento*, τ. 1, Vicenza 1980, σ. 264. Μ. Ι. Μανούσακας, «Aperçu d'une histoire de la Colonie Grecque Orthodoxe de Venise», *Θησαυρίσματα*, τ. 19 (1982), σ. 12): Κέντρο ἐπεξεργασίας καὶ μετάδοσης τῆς γνώσης μετὰ τὶς δύο Σχολές της καὶ ἰδίως μετὰ τὸ περίφημο Πανεπιστήμιο τῆς Πάντοβας, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὰ τυπογραφεῖα της, ποὺ ἀνέπτυξαν μιὰ φρενιτιώδη δραστηριότητα, ὑπῆρξε παράλληλα καὶ τὸ σπουδαιότερο κέντρο διακίνησης καὶ παραγωγῆς χειρογράφων σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 16ου αἰῶνα καὶ πέρα ἀπὸ αὐτὸν (J. Irigoin, «Les ambassadeurs à Venise et le commerce des manuscrits grecs dans les années 1540-1550», *Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente (Secoli XV - XVI). Aspetti e problemi*, ἐπιμ. Η.-G. Beck, Μ. Manoussacas, Α. Pertusi, τ. 2, Φλωρεντία 1977, σ. 399).

3. Κ. Γιαννακόπουλος, *Βυζαντινὴ Ἀνατολὴ καὶ Λατινικὴ Δύση, δύο κόσμοι τῆς Χριστιανοσύνης στὸ Μεσαίωνα καὶ στὴν Ἀναγέννηση*, μτφρ. Κ. Κυριαζῆ, Ἀθήνα 1966, σ. 202 καὶ 203.

4. Βιβλιογραφία γιὰ τὸν ποιητὴ, λόγιο, ἐκδότη, ἀλλὰ πάνω ἀπ' ὅλα ἱκανότατο πολιτικό, τοῦ ὁποῖου τὸ πρόγραμμα καὶ ἡ δράση δὲν ἔχουν ἐκτιμηθεῖ στὶς πραγματικὲς διαστάσεις τους, παραθέτουν οἱ Μ. Ι. Μανούσακας, «Ἐκκλήσεις τῶν Ἑλλήνων λογίων πρὸς τοὺς ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. 59/2 (1984), σσ. 202-203 σημ. 12-13 καὶ Anna Pontani, «Paralipomeni dei *Turcica*: Gli scritti di Giano Lascaris per la crociata contro i Turchi», *Römische Historische Mitteilungen*, τ. 27 (1985), σ. 213 σημ. 1. Πρόσφατη βιογραφία του: Κ. Στάικος, *Χάρτα τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας*, Ἀθήνα 1989, σσ. 247-298 καὶ Anna Pontani, «Per la biografia, le lettere, i codici, le versioni di Giano Lascaris», *Doti bizantini e libri greci in Italia del secolo XV*, ἐπιμ. Μ. Cortesi-E. V. Maltese, Νεάπολη 1992, σσ. 363-433.

5. «Ἰσάξιο σχεδὸν τοῦ Βησσαρίωνα» καὶ «μιὰ ἀπὸ τὶς εὐγενέστερες μορφές τοῦ ἑλληνικοῦ οὐμανισμοῦ» τὸν χαρακτηρίζει, μετὰ τὴ γνωστὴ ἀκριβολογία του, ὁ Μανούσακας, «Ἐκκλήσεις...», σ. 202.

τὴν ἀνεπανάληπτη εὐρωπαϊκὴ διπλωματικὴ σταδιοδρομία. Σὲ καιροὺς ἀπρόσφορους καὶ στριφνοὺς, ὁ Λάσκαρης, κοινὸς ἀπανταχοῦ τῶν Ἑλλήνων προστάτης,⁶ ἔχει ἀφιερῶσει ὁλόκληρὴν τὴν εὐφορὴ καὶ μακροχρόνια ζωὴ του στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς. Ἡ πολυσήμεντη παρουσία του στὴν πόλιν τῶν τεναγῶν ἐπικεντρώνεται σὲ τρεῖς τουλάχιστον δημιουργικὰ συνιστώσες: Προωθεῖ τὴν ἰδέα τῆς σταυροφορίας, μεταξὺ τῶν ἄλλων συγγράφοντας τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ γνωστὰ μνημόνια του.⁷ Ἀναδεικνύει τὴν κατοικία του⁸ σὲ κέντρο πολιτισμοῦ, ἐργαστήριό διάδοσης τῆς γνώσης καὶ τῆς παιδείας καὶ ἐντευκτήριο τῶν λογίων, τόσο τῶν ἐλληνιστῶν ὅσο καὶ τῶν λατινιστῶν, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποῖους βρίσκουν ἐκεῖ ὄχι μονάχα προσωρινὸ ἄσυλο, ἀλλὰ καὶ μόνιμη στέγη.⁹

Μαικήνας τῶν γραμμάτων, ἀλλὰ καὶ ἀληθινὸς πρόξενος τῶν Ἑλλήνων,¹⁰ παρουσιάζει τὸ ἴδιο γενναιοδωρὸς καὶ πρόθυμος νὰ διαθέσει τίς δυνάμεις του καὶ γιὰ τὴν πρακτικὴ ἐξυπηρέτηση, ἀλλὰ καὶ τὴ γενικότερη προώθηση τῶν συμπατριωτῶν του. Προικοδοτεῖ κοπέλλες καὶ χορηγεῖ ὑποτροφίες σὲ νέους γιὰ τὴν ἀγορὰ βιβλίων καὶ τὴν πληρωμὴ τῶν διδάκτρων, ἐξασφαλίζοντάς τους τίς προϋποθέσεις, ὥστε ἀμερίμνους φιλοσοφεῖν. Ἐχει ἀνοιχτὴ τὴν πόρτα τοῦ σπιτιοῦ του σὲ ὅλους, οὐχ ἥκιστα τοῖς Ἑλλήσι βέβαια, ἔτοιμος πάντα νὰ προσφέρει τροφὴ καὶ οἰκονομικὴ στήριξη¹¹ σὲ ὅσους τὴν ἔχουν ἀνάγκη. Καὶ ἀσφαλῶς

6. Ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ ὁ Μάρκος Μουσούρος, προσθέτοντας: Σὺ ὡς οὐδεὶς ἕτερος ὑπὲρ τῆς Ἑλλήνων σωτηρίας ἐγγήγορας, πᾶσι τοῖς καιροῖς ἐπακολουθῶν καὶ πάντα κάλων σείων... ἐφ' ᾧ τε τοὺς Ἑλληνας, ἀπαλλαγέντας τῆς πικροτάτης καὶ χαλεπωτάτης δουλείας, εἰς ἐλευθερίαν ἐξελέσθαι. Τοῦτου γὰρ ἐφίεσαι μόνου, τοῦτου φροντίζεις, τοῦτο νυκτὸς καὶ μεθ' ἡμέραν ἐννοεῖς, ὑπὲρ τοῦτου καὶ τοὺς ἐσχάτους κινδύνους ὑποσταίης ἂν καὶ μυρίων ἂν θανάτων καταφρονήσαις γενναῖος ὢν (βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellenique... XVe et XVIe siècles*, τ. 1, Παρίσι 1885, σ. 147).

7. Βλ. Anna Pontani, «Paralipomeni...», ὁ.π., σσ. 241-283.

8. Ἡ βενετικὴ κυβέρνησις τοῦ χορηγοῦσε, ὅπως καὶ στοὺς προκατόχους του, μηνιαία ἀποζημίωση 100 δουκάτων καὶ γιὰ κατοικία ἓνα ἀρχοντικὸ (M. Sanuto, *I diarii*, τ. 6, ἐπιμ. G. Berchet, Βενετία 1881, στήλη 101). Γιὰ τὴν κατοικία τοῦ Λάσκαρη βλ. παρακάτω σημ. 16 καὶ 17.

9. «Τόση εἶναι ἡ προστασία πού προσφέρεις σ' ὅλους τοὺς λογίους, ὥστε πάντα τὸ ἀπέραντο αἶθριο (τῆς κατοικίας σου) εἶναι γεμάτο ἀπὸ μορφωμένους καὶ στίς δύο γλῶσσες —καὶ μάλιστα μεγάλο μέρος ἀπὸ αὐτοὺς ζεῖ μαζὶ σου», τὸν ἐπαινεῖ ὁ Ἄλδος Μανούτιος ἀφιερώνοντάς του τὸν πρῶτο τόμο τῆς ἐκδόσεως τῶν Ἑλλήνων ρητόρων τὸν Νοέμβριο τοῦ 1508 καὶ ἀποκαλώντας τὸν «προστάτη τῶν λογίων» καὶ «Μαικήνα τῆς ἐποχῆς μας» (*Maecenas aetatis nostrae*: βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique...*, ὁ.π., σ. 84 καὶ 85 ἀντίστοιχα). Διέθετε κωδικογράφους πού ἀντέγραφαν μὲ ἐντολὴ τοῦ βιβλία ἀπὸ τὴν ἐπιβλητικὴ βιβλιοθήκη του, γιὰ νὰ τὰ προμηθεύει στοὺς φιλομαθεῖς, πολὺ περισσότερο σὲ ὅσους, ὅπως ὁ Ἄλδος, εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ τὰ ἐκδώσουν. Ἡ ἐκτύπωση τοῦ ρήτορα Σωπάτρου πραγματοποιήθηκε, σύμφωνα μὲ τὴ δήλωση τοῦ Ἄλδου (βλ. E. Legrand, ὁ.π., 84), ἀπὸ τὸ χειρόγραφο πού ὁ Λάσκαρης εἶχε φέρεי ἀπὸ τὴν περιοδεία του στίς ἐλληνικὲς χώρες (ὅπως πράγματι τὸ εἶχε ἀναφέρει ὁ ἴδιος σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν δάσκαλό του Δημήτριο Χαλκοκονδύλη, βλ. E. Legrand, ὁ.π., τ. 2, Παρίσι 1885, σ. 324). Τὸ ἴδιο καὶ ἡ ἐκδοσις τοῦ Σαλλούστιου, βλ. M. Lowry, *The World of Aldus Manutius. Business and Scholarship in Renaissance Venice*, Ὁξφόρδη 1979, σ. 159.

10. Πρόξενος ἀκριβῶς μὲ τὴν ἐννοια τόσο τοῦ διπλωματικοῦ ὅσο καὶ τοῦ ἐμπορικοῦ-οἰκονομικοῦ ἀντιπροσώπου (βλ. τὴν ἀφιέρωση στὸν Λάσκαρη τῆς ἐκδόσεως τοῦ Παυσανία ἀπὸ τὸν ἀφοσιωμένο του παλιὸ μαθητὴ Μάρκο Μουσούρο, E. Legrand, *Bibliographie Hellénique...*, τ. 1, ὁ.π., σ. 148).

11. Ὡστε οὐδεὶς ἐκέχθη ἀγέραςτος ἀπῆλθεν (ὁ.π., σσ. 147-148). Πρβλ. καὶ B. Knös, *Un ambassadeur de l' Hellénisme — Janus Lascaris — et la tradition greco-byzantine dans l' humanisme français*, Οὐψάλα-Παρίσι 1945, σ. 127, πού ἐπισημαίνει (ὅπως ἔχει παρατηρήσει πρῶτος ὁ E. Legrand, ὁ.π., σ. CXLVI) ὅτι ὁ Λάσκαρης βρῆκε στὴ Βενετία μιὰ δευτέρη πατρίδα, στὴν ὁποία εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ συναντᾷ τοὺς συμπατριῶτες του ἀπ' ὅλα τὰ μέρη τῆς Ἀνατολῆς.

χρησιμοποιεί τις άσυνήθιστες ικανότητες και τις εύρύτατες διασυνδέσεις και γνωριμίες του για τή διευκόλυνση και τήν εύδωση των ποικίλων ύποθέσεων τους. Πολύ δύσκολα θα βρεΐ κανείς (κι όχι μόνο στην εποχή του, όπου έξακριβωμένα δέν ύπήρχε) μιá προσωπικότητα πιό ολοκληρωμένη, που νά συνδυάζει τόσο άρμονικά τή μελέτη με τή δράση, τή θεωρία με τήν πράξη, τήν ήθικη άκεραιότητα και τόν ιδεαλισμό του στρατευμένου με τόν πραγματισμό του πολιτικού και ταυτόχρονα με τόν βαθύ ανθρωπισμό, με τήν πλήρη άπουσία φανατισμού και προκαταλήψεων και με τήν ψυχική καλλιέργεια¹² και άνάταση του έλλητιστή.

Έχει διαφύγει τήν προσοχή των μελετητών τó γεγονός ότι ή κατοικία που επέλεξε τó βενετικό κράτος νά παραχωρήσει στόν Γιάννο Λάσκαρη βρισκόταν σέ άπόσταση άναπνοής άπό τó σημαντικότερο έκπολιτιστικό κέντρο τής εποχής, τή Νέα Άκαδημία, που είχε τήν έδρα της στó τυπογραφείο του διάσημου ανθρωπιστή και φιλέλληνα Άλδου Μανούτιου.¹³ Όπως είναι γνωστό, ή έκδοτική επιχείρηση του Άλδου στεγαζόταν στó σπίτι του, στην πλατεία του Άγίου Αύγουστίνου (San Agostino),¹⁴ που άνήκει στó διαμέρισμα (sestiere) του Άγίου Παύλου (San Polo). Άκριβώς στην όμώνυμη γειτονική πλατεία, τή μεγαλύτερη τής Βενετίας,¹⁵ βρισκόταν ή ca' Morosini,¹⁶ τó άρχον-

12. Βλ. ένδεικτικά τήν προσωπογραφία που του φιλοτεχνεί ó Β. Knös, ό.π., σσ. 218-222 και τή μεστή σφαιρική άποτίμηση του Κ. Στάικου, *Χάρτα...*, σ. 147: «τó άτομο που ένσαρκώνει κατά τόν ιδανικότερο τρόπο τά πρότυπα των ανθρωπίνων αξιών... για νά διαπλαστεί ó τέλειος άνθρωπος».

13. Βλ. γι' αυτόν τά πιό πρόσφατα έργα των Μ. Lowry, *The World of Aldus Manutius...*, ό.π.: Ν. Pozza, «L' editoria veneziana da Giovanni da Spira ad Aldo Manuzio. I centri editoriali di Terraferma», *Storia della cultura igneta*. 3/II: *Dal primo Quattrocento al Concilio di Trento*, τ. 2, Vicenza 1980, σσ. 227-232· Η. G. Fletcher, *New Aldine Studies. Documentary Essays on the Life and Work of Aldus Manutius*, S. Francisco 1988· Susan Marcon-M. Zorzi (έπιμ.), *Aldo Manuzio e l' ambiente veneziano, 1494-1515*, Βενετία 1994· L. Bigliuzzi-A. Dillon Bussi-G. Savino-P. Scapecchi (έπιμ.), *Aldo Manuzio tipografo, 1494-1515*, Φλωρεντία 1994· P. Scapecchi, *Aldo Manuzio. I suoi libri, i suoi amici tra XV e XVI secolo. Libri, biblioteche e guerre in Casentino*, Φλωρεντία 1994· Evro Layton, *The Sixteenth Century Greek Book in Italy*, Βενετία 1994, σσ. 381-387.

14. Ό C. Castellani, *La stampa in Venezia dalle sue origini alla morte di Aldo Manuzio Seniore*, Τεργέστη 1973, σσ. 54-55 και ó G. Lorenzetti, *Venezia e il suo estuario*, Τεργέστη 1974, σ. 606, τοποθετούν τήν έδρα του τυπογραφείου στόν σημερινό άριθ. 2311 του Rio Terrà Secondo, που άντιστοιχεί σέ ένα palazzetto γοτθικού ρυθμού των μέσων του 15ου αιώνα Πρβλ. και Η. G. Fletcher, *New Aldine Studies...*, σσ. 60-61 (Thermae S. Augustini), και 62 (όπου λεπτομέρεια άπό τόν χάρτη του Barbaro (1500) και φωτογραφία)· Μ. Zorzi, «Introduzione» στó *Aldo Manuzio editore...*, (έπιμ. Susan Marcon και του ίδιου), ό.π., σ. 45.

15. Η άπέραντη πλατεία του San Polo ήταν σημαντικóτατο κέντρο τής οικονομικής και κοινωνικής ζωής τής Βενετίας, τόπος των έβδομαδιαίων έμποροπανηγύρεων, έορτών και μεγάλων λαϊκών συγκεντρώσεων (G. Lorenzetti, ό.π., σ. 572).

16. Ό Μ. Sanuto, *I diarii*, ό.π., άναφέρει στις 21 Νοεμβρίου 1504, παραμονή τής άφιξης του Λάσκαρη στη Βενετία, ότι τó βενετικό Collegio έδωσε έντολή νά του έτοιμάσουν *la caxa a San Polo, di sier Vettor Morexini quondam sier Jacomo*. Ό E. Legrand, ό.π., σ. CXLV, παρεξηγώντας τó νόημα, γράφει ότι «δόθηκε έντολή στόν Βίτωρα Morosini νά του έτοιμάσει ένα κατάλυμα», ενώ πρόκειται άπλώς για ένα κτίριο που άνήκε στόν Morosini, άλλα δέν ήταν ή κατοικία του βέβαια, ίσως μάλιστα και νά είχε περάσει στην κυριότητα του Κοινού τής Βενετίας, που τó χρησιμοποιούσε τακτικά για νά προσφέρει φιλοξενία σέ έπίσημους άπεσταλμένους ξένων κρατών. Σ' αυτό είχε καταλύσει πρωτύτερα, τόν Ιούνιο, ó πρεσβευτής του ισχυρότερου αντιπάλου και πιό επικίνδунου συμμάχου των Βενετών, του σουλτάνου, ενώ αντίθετα ó άπεσταλμένος του σαντζακ μπέη Αύλωνα στάλθηκε νά κατοικήσει στην Giudeca (βλ. Μ. Sanuto, *I diarii*, ό.π., στήλη 38). Ό Βίτωρας Morosini τó 1510 ήταν έπόπτης τής ύγειονομικής ύπηρεσίας (provveditore sopra la sanità, βλ. Μ. Sanuto, *I diarii*, τ. 10, έπιμ. G. Berchet, Βενετία 1883, στήλη 22).

τικὸν¹⁷ πὺν πρόσφερε ἡ βενετικὴ ἐξουσία στὸν νέο πρεσβευτὴ τῆς Γαλλίας. Ἡ ἀπόσταση μεταξύ τους εἶναι ἐκπληκτικὰ μικρή. Ἐπιπλέον, γιὰ νὰ πάει κανεὶς ἀπὸ τὸ San Agostino¹⁸ στὸ Μεγάλον Κανάλι ἢ σὲ ὁποιοδήποτε ἀπὸ τὰ νευραλγικὰ σημεῖα τῆς Βενετίας, τὸ διοικητικὸ κέντρο στὸν Ἅγιον Μάρκο ἢ τὸ οἰκονομικὸ στὴν περιοχὴ τοῦ Rialto, ἦταν ἀναγκασμένος νὰ περάσει ἀπὸ τὴν πλατεῖα τοῦ San Polo. Καὶ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπῆρξε τυχαία ἡ ἐπιλογὴ αὐτή, ἀφοῦ ἤδη ἀπὸ τὸ 1502¹⁹ εἶχαν δημοσιοποιηθεῖ μὲ τὸν ἐπισημότερο τρόπο οἱ δεσμοὶ τοῦ Ἄλδου καὶ τῆς Νέας Ἀκαδημίας²⁰ μὲ τὸν Λάσκαρη.

Τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἄλδου ἀκριβῶς εἶναι τὸ σημεῖο ἀναφορᾶς καὶ τοῦ μαθητῆ τοῦ Λάσκαρη, τοῦ Μάρκου Μουσούρου, πὺν ἀναδείχτηκε στὸν ἰσχυρότερο πόλο ἑλξης τῆς εὐρωπαϊκῆς νεολαίας πρὸς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Πάντοβας: γιὰ ν' ἀκούσουν τὰ μαθήματά του, συρρέουν στὴν Πάντοβα οἱ νέοι ἀπ' ὅλα τὰ μέρη τῆς Εὐρώπης, ἀκόμα καὶ γέροι.²¹ Κι

17. Γιὰ τὴν ἐπισημότητά του βλ. τὴν προηγούμενη σημ. 16. Τὸ ἴδιο μαρτυρεῖ ἐξάλλου καὶ τὸ αἶθριόν του, πὺν ἦταν πολὺ εὐρύχωρο καὶ μεγαλόπρεπο (*atrium tuum amplissimum* τὸ χαρακτηρίζει ὁ Ἄλδος Μανούτιος, βλ. E. Legrand, *δ.π.*, σ. 84). Δὲ στάθηκε δυνατὸ νὰ τὸ ἐπισημάνουμε δυστυχῶς οὔτε καὶ εἶναι γνωστὸ ἂν σώζεται μέχρι σήμερα.

18. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸν γάμον τοῦ Ἄλδου τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1505 μὲ τὴ Μαρία, τὴν κόρη τοῦ συνεταίρου του Ἀντρέα Torresani ἀπὸ τὴν Asola (βλ. H. G. Fletcher, *δ.π.*, σσ. 7, 28, 32-33) καὶ τὴ μεταφορὰ τοῦ τυπογραφείου στὴν ἀπέναντι πλευρὰ τοῦ Canal Grande, στὸ San Paterniano (βλ. C. Castellani, *δ.π.*, σσ. 55-56 — G. Lorenzetti, *δ.π.* · H. G. Fletcher, *δ.π.*, σσ. 9, 62-64 · M. Zorzi, «Introduzione», *δ.π.*, σ. 45), ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν κατοικία τοῦ Λάσκαρη παρέμεινε σχεδὸν ἡ ἴδια, ἄλλαξε μόνο ἡ κατεύθυνσις: ἡ εὐχέρεια τῆς ἐπικοινωνίας διατηρήθηκε στὸ ἐπίπεδον τῆς ἀμεσότητος (λεπτομέρεια ἀπὸ τὸν χάρτη τοῦ Barbaro, καθὼς καὶ φωτογραφία καὶ σχεδιάγραμμα τῆς περιοχῆς καὶ τῶν δύο κατοικιῶν, βλ. H. G. Fletcher, *δ.π.*).

19. Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1502 εἶχαν ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὴν Aldi Romani Academia οἱ Ἐπτὰ Τραγωδία τοῦ Σοφοκλέους μὲ ἀφιέρωσιν τοῦ Ἄλδου στὸν Λάσκαρη, στὴν ὁποία διατυμάνιζε τὴν ἐπιδοκιμασία καὶ τὴν ἀμέριστη συμπαράστασιν τοῦ Κωνσταντινουπολίτη λογίου στὸ ἔργο τῆς Νέας Ἀκαδημίας καὶ τὴν ἀγάπην πὺν συνέδεε τοὺς δύο ἄνδρες, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀφοσίωσιν τοῦ Μουσούρου στὸ πρόσωπον τοῦ δασκάλου του (βλ. E. Legrand, *δ.π.*, σσ. 78-79). Ἡ ἀφιέρωσις τῆς ἑκδόσεως στὸν Λάσκαρη, ἐξάλλου, πρέπει ἀσφαλῶς νὰ ὀφειλόταν καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι ἐκεῖνος εἶχε προμηθεύσει στὴν ἐκδοτικὴ ὁμάδα καὶ τὰ ἀντίστοιχα Σχόλια, πὺν ὅμως δὲν εἶχαν συμπεριληφθεῖ στὴν ἑκδοσιν καὶ πὺν ὁ Ἄλδος, ἀπολογούμενος ὀλοφάνερα, ὑποσχόταν νὰ τυπώσει προσεχῶς, χωρὶς τελικὰ νὰ κατορθώσει νὰ ἐκπληρώσει τὴν ὑπόσχεσιν του.

20. Δεσμοὶ πὺν ἦταν, φυσικά, γνωστότατοι στοὺς συγχλητικοὺς καὶ ἀπὸ τὴν προηγούμενη διπλωματικὴ ἀποστολὴν τοῦ Λάσκαρη, κατὰ τὴν ὁποία εἶχε παραμείνει στὴ Βενετία ἐπὶ τρεῖς ὀλόκληρους μῆνες, ἀπὸ τὸν Ἰούνιον μέχρι καὶ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1503 (βλ. B. Knös, *Un ambassadeur de l' Hellénisme...*, σσ. 102-103· πρβλ. καὶ σ. 127, ὅπου σχολιάζεται ἡ πενταετὴς γόνιμη παρουσία του στὴ Βενετία: «Ἡ εἶδισιν τοῦ ἐρχομοῦ του στὴν Ἰταλία μὲ μιὰ ἀποστολὴν πὺν μόνιμην ἀπὸ τὴν προηγούμενην... χαιρετίστηκε μὲ χαρὰ ἀπὸ τοὺς πολυάριθμους φίλους του στὸν κόσμον τῶν λογίων». Καὶ εἶναι γνωστὸ πῶς διέθετε πολλοὺς φίλους ἀνάμεσα στὰ στελέχη τῆς βενετικῆς ἐξουσίας).

21. Μέχρι καὶ ὁ ἐβδομηντάχρονος συνάδελφός του Ραφαήλ Reggio, καθηγητὴς τῶν λατινικῶν στὸ ἴδιον πανεπιστήμιον, ξυπνοῦσε ἀπ' τὰ χαράματα καὶ ἀψηφούσε τὰ σχόλια, ἀλλὰ καὶ τὸ τσουχτερὸ κρύον τοῦ χειμῶνα, γιὰ νὰ παρακολουθεῖ στίς 7 κάθε πρωὶ τίς παραδόσεις τοῦ Μουσούρου. Ἀκριβῶς ὅπως καὶ ὁ Ἑρασμος, στὸν ὁποῖον χρωστᾶμε τὴ διάσωσιν τῆς πληροφορίας αὐτῆς καὶ ὁ ὁποῖος ἐπίσης, κατὰ δήλωσίν του, ἦταν τόσο μεγαλύτερός του, πὺν θὰ μπορούσε νὰ ἦταν καὶ πατέρας του (ἀπόσπασμα τῆς σχετικῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἑράσμου παραθέτει ὁ E. Legrand, *δ.π.*, σσ. CXXI-CXXII. Ὁ Κ. Γιαννακόπουλος, «Ἑλληνες λόγιοι...», σσ. 124-125, σημειώνει ἐπίσης τὴ διεθνὴ ἀπήχησιν τῆς διδασκαλίας τοῦ Μουσούρου καὶ ἀναφέρει ὀνομαστικὰ μαθητῆς του «ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τῆς Εὐρώπης».

έκεῖνος πηγαινοέρχεται στὴ γειτονικὴ Βενετία διαρκῶς, μοιράζοντας τὸν χρόνο του ἀνάμεσα στὴ διδασκαλία²² καὶ τὴν ἀδιάκοπη ἐκδοτικὴ δραστηριότητα. Ὁ Κρητικὸς Μουσούρος, «ὡς μεγαλύτερη φιλολογικὴ ἰδιοφυΐα τοῦ νεώτερου Ἑλληνισμοῦ»,²³ πρωταγωνιστεῖ στὸ βενετικὸ σκηρικὸ τῆς καλλιέργειας τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν. Καθηγητὴς στὸ πανεπιστήμιο τῆς Πάντοβας, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ προϊστάμενος τοῦ Δημοσίου Γραφείου Ἐποπτείας τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων²⁴ τῆς Βενετίας, ἐπιτελικὸς νοῦς καὶ γενικὸς διευθυντὴς τῶν ἐκδόσεων τοῦ τυπογραφείου τοῦ Ἀλδου Μανούτιου, ἀποτελεῖ τὸ κεντρικὸ πρόσωπο τῶν ἐξελίξεων στὸν ὥρο τῆς παιδείας καὶ τῆς τυπογραφίας²⁵ καὶ δίνει τὸ στίγμα του στὶς δραστηριότητες καὶ τὶς κατευθύνσεις τῆς περίφημης Νέας Ἀκαδημίας. Στὴν Πάντοβα ζεῖ ἐπίσης

22. Ὁ Δημήτριος Δούκας περιγράφει ἔξοχα τὴ γνήσια ἔφεση τοῦ Μουσούρου πρὸς τὴ διδασκαλία, σημειώνοντας ὅτι ἀνατράφηκε (συναυξανόμενος) μετὰ τὴν ἀγάπη γιὰ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἔβαλε σκοπὸ στὴ ζωὴ του νὰ ἀναζωπυρώσει τὸν Ἑλληνα λόγον ἤδη ἀποσβεσθέντα, ἀπορρίπτοντας τὰ ἐπικερδῆ ἐπαγγέλματα ποὺ συνήθως ἀκολουθοῦν οἱ ἐγγράμματοι, ὅπως τὴ δικηγορία καὶ τὶς συναφεῖς ἀσχολίες ἢ τὴν ἰατρικὴ. Διάλεξε τὸν δρόμο τῆς γνώσης, λόγοις ἀκιβδηλοῖς συζῶν, καὶ συνδιημερεύει μετὰ ὅσους ἐπιθυμοῦν νὰ ἀποκτήσουν ἑλληνικὴ παιδεία, θέλοντας αὐτοὺς καὶ μὴ θέλοντας διδάσκων καὶ πρὸς τὰ καλὰ παρορμῶν. Γι' αὐτὸ καὶ ὅταν διαβάξει τὴν ἐπιστολὴν ἢ τὴν ἐργασία κάποιου μαθητῆ του, δοκιμάζει τὴν αὐθεντικὴ ἀγαλλίαση ποὺ κυριεύει τὸν γεωργό, ὅταν γεύεται τὸν καρπὸ τῶν δέντρων ποὺ ἔχει φυτέψει μετὰ τὰ ἴδια του τὰ χέρια. Εὐνότητα, λοιπόν, ὅλοι οἱ φιλομαθεῖς, πανταχόθεν ὁρμώμενοι, τρέχουν στὴν Πάντοβα συνεσόμενοι τῷ Μουσούρῳ, τῆς Μουσούρου παιδείας ἀπολαύσαντες (ἀπὸ τὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Δημ. Δούκα στὸν Μ. Μουσούρο, βλ. E. Legrand, ὁ.π., σσ. 86-87). Ἡ δομὴ τῆς προσωπικότητάς του, ἀπόλυτα διδασκαλικὴ καὶ ἀφιερωμένη στὴν καλλιέργεια τῆς παιδείας, ἀναδύεται καὶ στὶς γραμμὲς ποὺ παραθέτουμε στὴ σημ. 24.

23. Ὅπως κρίνει ὁ ὁμότεχνος καὶ συμπατριώτης του ἀκαδημαϊκὸς Μ. Ι. Μανούσακας, «La date de la mort de Marc Musurus», *Studi Veneziani*, τ. 12 (1970), σ. 463. Τὸ παράθεμα τοῦ κειμένου μας προέρχεται ἀπὸ τὸν Κατάλογο Ἡ ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης (1469-1523), (ἐπιμ. Μ. Μανούσακα-Κ. Στάικου), Ἀθήνα 1986, σ. 102. Πρβλ. καὶ τὸν Κατάλογο Οἱ ἐκδόσεις τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων ἀπὸ τὸν Ἀλδο Μανούτιο καὶ τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα τῆς Βενετίας, (ἐπιμ. Μ. Μανούσακα-Κ. Στάικου), Ἀθήνα 1993, σ. 29. Ὁ κλασικὸς φιλόλογος Wilamowitz ἐξάλλου τὸν ἔχει ἐπίσης χαρακτηρίσει ὡς «τὸν ἱκανότερο ἐπιμελητὴ κειμένων ποὺ ἔβγαλε ποτὲ ἡ Ἑλλάδα» (τὴ γνώμη του παραθέτει ὁ N. G. Wilson, *Απὸ τὸ Βυζάντιο στὴν Ἀναγέννηση*, μτφρ. Φωτεινῆς Πρεβεδοῦρου-Γεωργίνης, Ἀθήνα 1994, σ. 270 καὶ σημ. 69).

24. Ἔτσι μεταφράζουμε τὸν λατινικὸ τίτλο *publica graecanum litterarum officina*, ποὺ δίνει στὴν ὑπηρεσίᾳ τοῦτῃ ὁ ἴδιος ὁ Μουσούρος τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1516, σημειώνοντας ὅτι ἐδῶ καὶ δεκατρία χρόνια (ἀπὸ τὸ 1503 δηλαδὴ), μετὰ ἀπόφαση τῆς βενετικῆς Συγκλήτου, ἔχει τὴν ἐπιστάσιί της (βλ. E. Legrand, ὁ.π., σ. 140· πρβλ. καὶ σ. CXII). Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἔργο τῆς ὑπηρεσίας ἦταν ἡ προληπτικὴ λογοκρισία ἢ, μετὰ τὰ λόγια τοῦ ἴδιου τοῦ Μουσούρου, νὰ ἐλέγχει μήπως δημοσιευθῶν βιβλία «ποὺ ἀλαζονικὰ ἐπιδεικνύουν ἄσοφον σοφίαν ἢ πουλοῦν πνεῦμα ἀπὸ ἀσέβεια (μετὰ τὸν ἀξιοκατάκριτο τρόπο ἐκείνων ποὺ, δίχως νὰ τὰ ἔχουν μελετήσει οὔτε κἀν ἀκροθιγῶς, θέλουν νὰ [δείχνουν πῶς] κατέχουν τὰ θεῖα νοήματα τῶν ἱερῶν γραφῶν, ὥστε νὰ φαίνονται πιὸ μορφωμένοι), ἀλλὰ [νὰ] δημοσιεύονται μονάχα τὰ ἔργα» ὅσων ἐπιθυμοῦν καὶ νὰ ἀποδείξουν τὴν εὐσέβειά τους καὶ νὰ συμφωνοῦν μετὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία. Γι' αὐτὸ, ἀναμφισβήτητα, ἐρευνοῦμε τοὺς συγγραφεῖς καὶ ἀκολουθοῦμε ἐκείνους ποὺ διδάσκουν τὴ γνώση καὶ τὸν λόγο μετὰ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ ὀρθοφρονοῦν καὶ συζητοῦν λογικά, ὥστε ἓνα ἔργο καὶ τὴν ψυχὴ νὰ ἐκπαιδεύει μετὰ τὶς ὁρθὲς δοξασίες καὶ τὴ γλῶσσα νὰ καλλωπίζει».

25. Ἐπιφυλάσσομαι νὰ ἐπανέλθω πιὸ ἀναλυτικὰ στὴν ἐξέταση τῆς κολοσσιαίας προσωπικότητάς τοῦ Μουσούρου, ἐξέταση ποὺ βέβαια ξεφεύγει ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο τοῦ θέματός μας. Τὴ βιβλιογραφία γι' αὐτὸν ἔχει συγκεντρώσει καὶ πάλι ὁ Μ. Ι. Μανούσακας, «Ἐκκλησεις...», ὁ.π., σ. 201 σημ. 9. Βλ. καὶ τὴ βιογραφία του ἀπὸ τὸν Κ. Στάικο, *Χάρτα...*, σσ. 299-374.

ένας άλλος Κρητικός, ο Ζαχαρίας Καλλιέργης, ή ποιότητα της τυπογραφικής εργασίας²⁶ του οποίου είχε αφήσει εποχή. Το 1509 θα επανεμφανιστεί στη Βενετία, με ένα μεγαλεπήβολο πρόγραμμα εκτύπωσης των κυριότερων ορθόδοξων λειτουργικών βιβλίων.

Γύρω τους περιστρέφεται ένα πλήθος ανθρώπων των γραμμάτων,²⁷ κωδικογράφων, διορθωτών, «έρευνητών» και φιλότεχνων εμπόρων. Η δράση όλων αυτών των προσώπων αποπνέει την άνεση της σταδιοδρομίας μέσα σε οικείο χώρο, καθώς εντάσσεται στο πλαίσιο της ζωής μιας ευρύτερης ομάδας, της ελληνικής παροικίας, που έχει απλώσει βαθιές ρίζες στην κοινωνική και οικονομική ζωή της Βενετίας. Στην άσκηση των δραστηριοτήτων τους ίσως και να μοιάζουν με έναν κλειστό κύκλο «έκλεκτων του πνεύματος». Και πάλι όμως, δε θυμίζουν πια σε τίποτε τις τραγικές εκείνες φυσιογνωμίες των λογίων του 15ου αιώνα, πού, σκορπισμένοι σε όλα σχεδόν τα σημεία της Ευρώπης, είχαν βιώσει την αήγλη τους μέσα στην έρημιά²⁸ και τη μοναξιά.

Σχεδόν μιάν άλλη Κωνσταντινούπολη²⁹ βρήκαν οι Έλληνες στη Βενετία, πού αποτέ-

26. Βλ. Evro Layton, *The Sixteenth Century Greek Book...*, σσ. 318-333 και ιδιαίτερα σ. 321 και σημ. 36, όπου αποτίμηση της καλλιτεχνικής αξίας των εκδόσεών του. Για την ποιότητα της τυπογραφικής εργασίας στην έκδοση του Μεγάλου Έτυμολογικού (1499) τόνιζε και ο Μουσούρος ότι Καλλιέργης και Νικόλαος Βλαστός «είναι αξιοθαύμαστοι για τη μεγαλοφυΐα τους, γιατί [...] όχι μόνο φρόντισαν την αρχιτεκτονική, αλλά και πρόσθεσαν χάρη και ευρυθμία στη νέα εφεύρεση [της τυπογραφίας]» (βλ. E. Legrand, *ό.π.*, σ. 60' πρβλ. και έδω παρακάτω σημ. 145-148).

27. Βλ. πρόχειρα όσα γράφει ο Κ. Γιαννακόπουλος, «Έλληνες λόγιοι εις την Βενετίαν...», σσ. 60-62.

28. Πρβλ. και όσα σημειώνει ο Κ. Γιαννακόπουλος, *Interaction of the «Sibling» Byzantine and Western Cultures in the Middle Ages and Italian Renaissance (330-1600)*, New Haven- London 1976, σ. 178. Ζωηρή εικόνα της κατάστασης των λογίων του 15ου αιώνα παρέχει ο Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Έλληνισμού*, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 404-405. Πρβλ. όμως πάνω άπ' όλα την ύπαρξιακή άγωνία που κατέλαβε τον ίδιο τον Μάρκο Μουσούρο, όταν είχε προσληφθεί να διδάξει τον πρίγκιπα Alberto Pio στο άσημαντο Carpi (για τη θέση του όποιου, βλ. πρόχειρα τον χάρτη του H. G. Fletcher, *New Aldine Studies...*, σ. 8): άπεδήμησας... άειφυγίαν καταγνούς, επί τινος άβάτου πολυχνίου κατακλεισθείς... Ούκ αίσχύνη... ότι ξενιτεύειν άχρι γήρως είλου των φιλτάτων άμελήσας... άσεβείας προς τους γονείς... άγνωμοσύνης περί την πατρίδα... Υπό δακρύων ου δύναμαι πλείονα γράφειν... (E. Legrand, *Bibliographie Hellénique...*, τ. 2, Παρίσι 1885, σσ. 317-319. Η έπιστολή αυτή του Μουσούρου προς τον έπιστήθιο φίλο του Ίωάννη Γρηγορόπουλο στη Βενετία έχει δημοσιευθεί άπό τον Α. Firmin- Didot, *Alde Manuce et l'Hellénisme à Venise*, Παρίσι 1875, σσ. 501- 507 (και 30-35 γαλλική μτφρ.) και χρονολογήθηκε στο θέρος του 1500 άπό τους Μ. Ι. Μανούσακα-Χ. Γ. Πατρινέλη, «Η άλληλογραφία του Ίωάννου Γρηγοροπούλου μετά του Μ. Μουσούρου, Α. Άποστόλη, Ζ. Καλλιέργη και άλλων λογίων της Άναγεννήσεως, χρονολογούμενη», *ΕΜΑ*, τ. 10 (1960), σσ. 186-187. Πρβλ. και Έλση Μαθιοπούλου, «Vom Geist der italienischen Renaissance in der Korrespondenz Byzantinischer Emigranten. Naturbeschreibungen in einem Brief des Marcus Mousouros aus der Zeit um 1500», *Quatrième Congrès International des Études du Sud-Est Européen*, Abregés, Άγκυρα 1979, σσ. 288-290).

29. Η περίφημη έκφραση του Βησσαρίωνα (alterum Byzantium), που άνάγεται ήδη στα 1468, χρησιμοποιείται κατά κόρον και κατά γράμμα, ιδίως τα τελευταία χρόνια, με τρόπο που συγγείει την αυτοκρατορία, που άτυχώς επικράτησε να ονομάζουμε «Βυζάντιο», με την πρωτεύουσά της, την Κωνσταντινούπολη, στην όποια και άναφερόταν ο ρασοφόρος έλληνιστής, κλασικίζοντας κατά τη συνήθεια της εποχής του και άποκαλώντας την με το άρχαιο της όνομα. Ο Ζ. Τσιρπαλής, «Η βασιλική του Άγίου Μάρκου της Βενετίας σε βυζαντινά και μεταβυζαντινά κείμενα», *Θησαυρίσματα*, τ. 26 (1996), σ. 99 άποδίδει στην έκφραση την πραγματική της σημασία, συνδέοντάς την με τη νοηματική συμπίκνωση που άπέκτησε στη συνείδηση του έλληνικού

λεσε πάντοτε γι' αυτούς τόν σημαντικότερο πόλο έλξης —και ιδιαίτερα για εκείνους της βενετικής επικράτειας απaréκκλιτο προορισμό και ιδανικό πεδίο δράσης. "Όχι πια οί πρόσφυγες, αλλά οί μετανάστες³⁰ υπήκοοι της Βενετικής Πολιτείας συνιστούν τόν βασικό κορμό της έλληνικής παροικίας. Είμαστε ακόμα πολύ μακριά από τó νά μπορούμε νά σταθμίσουμε, έστω και κατά προσέγγιση, τήν οικονομική και κοινωνική δυναμική αύτης της παροικίας των 5.000³¹ περίπου ατόμων. Και πρέπει νά θεωρείται βέβαιο πώς μιá συστηματική διερεύνηση του βεληνεκούς που διέθετε θά αποκαλύψει μεστά τή γονιμότητα των προσαρμογών της και των ποικίλων ζυμώσεων και διεργασιών, τίς όποιες προκαλούσε και στίς όποιες μετείχε. Είναι πάντως γενικά παραδεκτό πλέον πώς ή παρουσία της συνδέεται με τή σοβαρότερη και αποτελεσματικότερη προσπάθεια για τή διάσωση και διάδοση του έλληνικού³² πολιτισμού. Στη Βενετία διακινήθηκαν ή παραγγέλθηκαν και αντιγράφηκαν τά περισσότερα χειρόγραφα. Έκεί τυπώθηκαν τά σπουδαιότερα βιβλία.

Έκεί εμφανίζεται συγκροτημένη, για πρώτη φορά με τόση ένáργεια, ή σύλληψη του δράματος του Νέου Έλληνισμού. Θά χιζόταν, φυσικά, πάνω στο κρηπίδωμα της κλασικής αρχαιότητας. Από αύτην θά άντλούσε τίς βασικότερες ανθρώπινες και κοινωνικές άξίες με τή διαρκή ροή της παιδείας, χωρίς στείρα προγονοπληξία και χωρίς μοιρολατρική έξιδανίκευση του παρελθόντος, χωρίς τή γνωστή αίσθηση άδυναμίας των έπιγόνων μπροστά στο άρχαίο κλέος, που φαντάζει άνυπέρβλητο. Αντίθετα, ή νέα σύλληψη του κόσμου έχει τή φρεσκάδα των ιδεών που τήν οίστρηλατούν και τολμά νά αντιπαραβληθεί με τó μυθικό παρελθόν χωρίς αίσθήματα μειονεξίας. Δέν διστάζει μάλιστα νά δηλώσει άπερίφραστα πώς ή σύγχρονη έποχή διαθέτει έπιστημονικά και τεχνολογικά έπιτεύγματα «που ή αρχαιότητα δέν μοιάζει νά είχε δει ούτε στ' όνειρό της»!³³

λαού ή συνειρμική σύνδεση της Βενετίας με τήν Πόλη (δ.π., σσ. 100-104). Βλ. επίσης Μ. Tafuri, «La «nuova Costantinopoli». La rappresentazione della «renovatio» nella Venezia dell'Umanesimo (1450-1509)», *Rassegna*, τ. 9 (1982), σσ. 25-38. "Ας προστεθεί ότι ό Μάρκος Μουσούρος έχει πρώτος δημιουργήσει ένα πολυσήμαντο διαχρονικό τρίπτυχο, συνδέοντας μέσα σέ μιá μονάχα φράση τή Βενετία τόσο με τήν Πόλη όσο και με τήν άρχαία Αθήνα, και μάλιστα έχοντας προηγουμένως υπαινιχθεί φευγαλέα και τήν κοσμοκράτειρα Ρώμη: Αφού πρώτα πλέκει τó έγκώμιο της εύτυχούς των Ένετων Συγκλήτου, κρίνει ότι ή Βενετία, ή βασιλίσ αύτη των πόλεων, της Αθηναίων Πολιτείας κατ' ίχνη χωρεί (Ε. Legrand, *Bibliographie Hellénique...*, τ. 1, δ.π., σ. 49: πρόλογος στην έκδοση των Έννέα Κωμωδιών του Άριστοφάνη, Ιούλιος 1498). Για τή σύνδεση Ρώμης-Κωνσταντινούπολης-Βενετίας βλ. και Ε. Concina, *L' Arsenal della Repubblica di Venezia*, Μιλάνο 1984, σ. 54 και 72 σημ. 35 (βιβλιογραφία).

30. Άντ. Πάρδος, «Άλφαβητικός κατάλογος των πρώτων μελών της Έλληνικής Άδελφότητας Βενετίας: από τó κατάστιχο 129 (1498-1530). —Α'. Άντρες», *Θησαυρίσματα*, τ. 16 (1979), σσ. 324-326 και «... Β'. Γυναίκες», δ.π., τ. 17 (1980), σσ. 202-204. Φανή Μαυροειδή, *Aspetti della società veneziana del '500. La Confraternità di S. Nicolò dei Greci*, Ραβέννα 1989, σσ. 31-34 και 36.

31. Ν. Μοσχονάς, «I greci a Venezia e la loro posizione religiosa nel XV secolo (Studio su documenti veneziani)», *Ό Έραριστής*, τ. 5 (1967), 108. Άντ. Πάρδος, «... Α', Άντρες...», δ.π., σ. 321 σημ. 89.

32. Κ. Γιαννακόπουλος, *Βυζαντινή Άνατολή...*, σσ. 171-204.

33. Πολλά γάρ έφ' ήμυν εύρηται και θαυμαστά, ών τήν έπίνοιαν ή άρχαιότης ούδ' όναρ έοικεν ένθυμηθεΐσα: λόγια του Μάρκου Μουσούρου στην έπιστολή του πρós τόν Γιάννο Λάσκαρη, με τήν όποία του άφιερώνει τήν έκδοση του *Πανσανία* (20 Μαΐου 1516, βλ. Ε. Legrand, *Bibliographie Hellénique...*, δ.π., σ. 145).

Ποτέ ἡ ἀνθρωπότητα δὲν εἶχε στὴ διάθεσή της τόσο ἰσχυρὰ πολεμικὰ ὄπλα, ποὺ μπροστά τους τὰ παλαιότερα μοιάζουν μὲ παιδαριώδη ἀθύρματα καὶ ποὺ ἡ φρικαλέα ἀποτελεσματικότητά τους ἀπειλεῖ τὸν κόσμο μὲ ὄλεθρο καὶ προκαλεῖ ἀποτροπιασμό καὶ ρίγη ἀνησυχίας³⁴ στοὺς σκεπτόμενους ἀνθρώπους. Ποτὲ δὲν εἶχε δεῖ παρόμοια πλοῖα, «ἴδια βουνά, μὲ τὰ κατάρτια τους νὰ χάνονται στὰ σύννεφα»,³⁵ ποὺ ξανοίγονται μὲ τόλμη στοὺς ὠκεανούς, περνοῦν τὸν Τροπικὸ τοῦ Καρκίνου καὶ τὸν Ἰσημερινό, ταξιδεύουν στὸν Τροπικὸ τοῦ Αἰγόκερω πλησιάζοντας τὴν Ἀνταρκτική καί, περιπλέοντας τὴν Ἀφρική, φτάνουν στὴν «πόλη τῶν ἀρωμάτων», τὴν Καλκούτα [στὸ Δέλτα τοῦ Γάγγη] —κι ἀκόμα πιὸ μακριά, στὴν πολυάνθρωπη Μαλάκκα³⁶ [τῆς Μαλαισίας, τελευταῖο μεγάλο σταθμὸ τοῦ Ἰνδικοῦ ὠκεανοῦ στὸν θαλάσσιο δρόμο γιὰ τὸν Εἰρηνικὸ καὶ τὴ μακρινὴ Κίνα³⁷]. Ποτὲ ὁ κόσμος

34. E. Legrand, ὁ.π. Μεταφράζουμε: «[Ἔχουμε προοδεύσει πρῶτα-πρῶτα] στὴν κατασκευή τῶν πολιορκητικῶν μηχανῶν. Καθότι οἱ πολυώροφοι πολιορκητικοὶ πύργοι καὶ οἱ χελῶνες μὲ τοὺς κριοὺς [τῶν ἀρχαίων] θὰ ἔμοιαζαν μὲ παιδικὰ παιχνιδάκια μπροστὰ στοὺς πετροβόλους βασιλίσκους (τὰ πετροβόλα φίδια), ποὺ χρησιμοποιοῦμε στὶς τειχομαχίες. Ἔτσι, θὰ κυριεύαμε κατὰ κράτος τόσο τίς οὐρανομήχεις πυραμίδες τῆς Αἰγύπτου ὅσο καὶ τίς περασμένες μὲ κατράμι ἐπάλξεις τῆς Σεμιράμιδος μὲ τίς βροντερές βολές τῶν βαριῶν κανονιῶν (τριταλάντου κυλίνδρου), ποὺ πυρπολοῦν τὰ πάντα καὶ θὰ τίς κατακαίγαμε τὸ ἴδιο εὐκόλα ὅπως ὁ κεραυνὸς ποὺ πέφτει ἀπὸ ψηλὰ καὶ ἀπανθρακώνει ὅ,τι χτυπήσει. Ἀλλὰ ἡ ἀφθονία βοηθητικῶν μέσων ποὺ προσφέρει ἡ ἐφεύρεση τῶν πολεμικῶν μηχανῶν δὲν εἶναι τόσο φανερὴ στοὺς ἀπλοὺς ἀνθρώπους ὅσο ἔχει ἀποβεῖ ὀλέθρια σὲ κείνους ποὺ διακρίνονται γιὰ τὴ γενναιότητα καὶ τὴν πολεμικὴ ἐμπειρία τους. Γιατί, βλέποντας κανεὶς ὅτι «χάθηκε ἡ [στρατιωτικὴ] ἀνδρεία» καὶ ὅτι [οἱ πολεμικὲς ἐφευρέσεις] «πολλὰ κάστρα κατέστρεψαν καὶ πολλὰ ἀκόμα θὰ καταστρέψουν», δικαιολογημένα θὰ στενάξει».

35. Ἀπὸ τὴν περιφώνησι Ὡδῆ στὸν Πλάτωνα τοῦ Μουσούρου, E. Legrand, ὁ.π., σ. 110:

καὶ νέες Ἰσπανῶν μεγαλήτεες, οὖρεσιν ἴσαι,
αἱ κορυφαὶ ἰστών ἐντὸς ἔχουσι νεφῶν...

36. Ἀπὸ τὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀλδου Μανούτιου πρὸς τὸν πάπα Λέοντα Ι' στὴν πρώτη πανηγυρικὴ ἐκδόσει Ἀπάντων τῶν τοῦ Πλάτωνος τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1513 (E. Legrand, *Bibliographie Hellénique...*, σ. 103). Μεταφράζουμε ἀπὸ τὰ λατινικά: «Κι αὐτὸ ποὺ ἔχει τὴ μέγιστη σημασία εἶναι ὅτι τόσες χώρες, τόσα πελάγη, τόσοι ποικίλοι λαοί, ποὺ ἦταν ἄγνωστοι καὶ στοὺς Ρωμαίους ἐκείνους ποὺ εἶχαν τὴν ἐξουσία παλαιότερα, ἀλλὰ καὶ σὲ μᾶς, ἀνακαλύφθηκαν στὴν ἐποχὴ μας καὶ ὑποτάχθηκαν στοὺς χριστιανούς ἡγεμόνες...[Ὁ βασιλιάς τῆς Πορτογαλίας Ἐμμανουήλ] ξεκινώντας ἀπ' τὴ Λισαβώνα καὶ προσπερνώντας τοὺς κύκλους τῆς τροχιάς τοῦ Καρκίνου, τοῦ Ἰσημερινοῦ καὶ τοῦ Αἰγόκερω κοντὰ στὴν Ἀνταρκτική, ἀλλάζοντας ἔπειτα πορεία καὶ διασχίζοντας ξανὰ τοὺς κύκλους τῆς τροχιάς τοῦ Αἰγόκερω καὶ τοῦ Ἰσημερινοῦ, περιτριγύρισε ὁλόκληρη τὴν Ἀφρική καὶ μεγάλο μέρος ὅλης τῆς Ἀσίας διανύοντας ἀπόσταση ἑκατὸν σαράντα ποδιῶν καὶ παραπάνω καὶ ἔφτασε στὴν πλουσιότατη πόλη τῶν ἀρωμάτων, ποὺ λέγεται Καλκούτα. Κι ἀπὸ ἐκεῖ πρόσφατα, ἀφήνοντας στὰ δεξιὰ τὴν Ταπροβάνη [Σουμάτρα;], τὸ μεγαλύτερο ἀπ' ὅλα τὰ νησιά, κατέβηκε στὴν πολυάνθρωπότετη, πλουσιότατη καὶ γεμάτη ἐμπορεύματα πόλη ποὺ ὀνομάζεται Μαλάκκα. Καὶ μετὰ ἀπὸ δυσκολότατη μάχη, νικητὴς στὸ τέλος, τὴν κυρίεψε». Γιὰ τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ βλ. J. V. Martins de Pina, «Descobertas filológicas e descobrimentos portugueses numa carta de Aldo Manuzio a Leão X (1513)», *Humanismo Português na Época dos Descobrimentos*, Coimbra 1993, σσ. 425-438.

37. Γιὰ τοὺς ναυτικούς ἄθλους τῶν Πορτογάλων, τὴν παράκαμψη τοῦ Ἀκρωτηρίου τῆς Καλῆς Ἑλπίδας ἀπὸ τὸν Vasco da Gama καὶ τὴν πολυθρύλητη ἀφιξὴ στὴν Καλκούτα, ποὺ σήμαινε τὴν ἀνακάλυψη τοῦ πραγματικοῦ θαλάσσιου δρόμου πρὸς τὴν Ἰνδία (20 Μαΐου 1498) καὶ ἰδίως γιὰ τὴν κατάληψη τῆς Μαλάκκας (Αὐγούστος 1511), βλ. B. Penrose, *Travel and Discovery in the Renaissance*, Cambridge 1963, σσ. 52 καὶ 62 ἀντίστοιχα. Ὁ κύκλος τοῦ Ἀλδου πρέπει νὰ εἶχε πληροφορηθεῖ σχετικὰ γρήγορα τὴν κατάληψη τῆς Μαλάκκας,

δὲν ἦταν πιὸ πλατὺς³⁸ καὶ πιὸ μέγας. Ποτὲ τὸ μέλλον τῆς ἀνθρωπότητος πιὸ εὐόωνο καὶ πιὸ ἐλπιδοφόρο. Γιατὶ ποτὲ ὡς τότε δὲν διέθετε τὰ μέσα γιὰ τὴν ἀσφαλῆ διαφύλαξη, γιὰ τὸν πολλαπλασιασμό καὶ τὴ γενικευμένη διάδοση τοῦ πολυτιμότερου ἀγαθοῦ, τῆς γνώσης καὶ τῆς σοφίας.³⁹ Ἄν τὰ διέθετε, τόσα καὶ τόσα θαυμαστά βιβλία δὲν θὰ εἶχαν χαθεῖ διὰ παντός⁴⁰ ἀπὸ τοὺς πολέμους καὶ τίς παντοειδεῖς μεταβολές τῆς θρησκείας.

καθὼς οἱ Βενετοὶ παρακολουθοῦσαν μὲ ἐκδηλὴ ἀνησυχία τίς προόδους τῶν Πορτογάλων, οἱ ὁποῖες ἀπειλοῦσαν τὸ βενετικὸ ἐμπόριο μὲ ὁλοσχερὴ καταστροφή (F. Braudel, *Ἡ Μεσόγειος καὶ ὁ μεσογειακὸς κόσμος τὴν ἐποχὴ τοῦ Φιλίππου Β' τῆς Ἰσπανίας*, μτφρ. Κλαίρης Μισσοτάκη, τ. 2, Ἀθήνα 1997, σσ. 231-233· G. Lucchetta, «L' Oriente mediterraneo nella cultura di Venezia tra Quattro e Cinquecento», *Storia della cultura veneta*, τ. 3/II, Vicenza 1980, σσ. 411-417· E. Concina, *Fondaci. Architettura, arte e mercatura tra Levante, Venezia e Alemagna*, Βενετία 1997, σσ. 191-192). Ἴσως, λοιπόν, δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ μακρινὰ ταξίδια ποὺ ἐδειξε ἀργότερα ὁ γιὸς τοῦ Ἄλδου Ἀντώνιος, δημοσιεύοντας συλλογὲς ταξιδιωτικῶν ἐντυπώσεων (G. Lucchetta, *ὁ.π.*, σ. 385, 390 καὶ 424).

38. Στὴν Ἰνδία εἶχαν ἐντοπισθεῖ μειονότητες νεστοριανῶν —ποὺ ἦταν βέβαια γνωστὲς ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Marco Polo τουλάχιστο (G. Lucchetta, «Viaggiatori e racconti di viaggi nel Cinquecento», *ὁ.π.*, σσ. 443-444· ἀντίθετα, ὁ B. Penrose, *ὁ.π.*, σ. 54 πιστεύει πὺς ὁ da Gama καὶ οἱ Πορτογάλοι τοῦ εἶχαν παρεξηγήσει τοὺς Ἰνδοὺς τῆς Καλκούτας, πράγμα ποὺ ἐπιδίωξαν καὶ οἱ τελευταῖοι, συγχέοντας τὸ ὄνομα τοῦ Κρίσνα μὲ τοῦ Χριστοῦ καὶ δείχνοντάς τους μάλιστα κι ἓνα ἄγαλμα ποὺ προσκυνοῦσαν σὲ μιὰ «ἐκκλησίαν» καὶ ποὺ ἰσχυρίζονταν ὅτι παρίστανε τὴν Παναγία). Ἔτσι διαδόθηκε στὴν Εὐρώπῃ ἡ φήμῃ πὺς εἶχαν βαπτιστεῖ. Ὁ Ἄλδος παραθέτει μὲ ἐνθουσιασμό τίς πληροφορίες αὐτές: «Κι ἐκεῖνοι, μαθαίνοντας τὴ θρησκεία μας καὶ διαπιστώνοντας τὰ ἥθη τῶν χριστιανῶν, συναγωνίζονται ποῖος θὰ βαπτιστεῖ πρῶτος!» Τονίζει, λοιπόν, στὸν Λέοντα Ι' τὴν αἰσιόδοξη προοπτικὴ ποὺ διαβλέπει «μέσα σὲ λίγα χρόνια ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ὅπου γῆς νὰ γνωρίσουν τὸν ἀληθινὸ Θεὸ» (E. Legrand, *Bibliographie Hellénique...*, *ὁ.π.*), παροτρύνοντας τὸν νέο (καὶ νεαρότατο, τριανταοχτάχρονο) πάπα «νὰ στείλει ἱεραποστόλους τοῦ στοὺς ὑποταγμένους λαοὺς γιὰ νὰ κηρύξουν τὸ Εὐαγγέλιο, ὥστε νὰ προσηλυτισθοῦν στὴ Ρωμαϊκὴ Ἐκκλησίαν». Μὲ ἄλλα λόγια, κατὰ τὸν Μανουτίο, διανοίγονταν οἱ προοπτικὲς νὰ γίνῃ ὁ πάπας παγκόσμιος ποιμένας. Τὸ ἔργο τοῦ προσηλυτισμοῦ, λέει, «μπορεῖ νὰ τὸ ξεκινήσει ἤδη ἀπὸ τοὺς Ἰνδοὺς, μπορεῖ κι ἀπὸ ἄλλους λαοὺς, ποὺ ἔχουν ἀνακαλύψει στὸν δυτικὸ Ὠκεανὸ οἱ Ἰσπανοὶ τὰ περασμένα χρόνια» (E. Legrand, *ὁ.π.*, σ. 104): Ὁ φωτισμένος κύκλος τῆς Νέας Ἀκαδημίας δὲν πέφτει στὸ λάθος νὰ μιλάει γιὰ «Δυτικὲς» Ἰνδίες, παρότι δὲν ἔχει ἐκτιμήσει πάντως τὴ σημασία τῆς ἀνακάλυψης ἀπὸ τὸν Κολόμβο μιᾶς ὁλόκληρης ἡπείρου, ποὺ στὸ μέλλον θὰ ὀνομαστεῖ Ἀμερικὴ. Τρία χρόνια ἀργότερα, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1516, ὁ Μουσοῦρος δίνει τὴ σφαιρικὴ εἰκόνα τῆς ἐπέκτασης αὐτῆς: «Ἡ θρησκεία ποὺ πιστεύουμε [ἡ χριστιανικὴ], ξεκινώντας ἀπὸ τόσο μικρὴ ἀφετηρία, αὐξήθηκε μὲ ποικίλες παραφυάδες καί, ἀφοῦ διαδόθηκε σὲ ὅλα τὰ μέρη, κατέχει πᾶς καὶ στηρίζει ὁλόκληρη τὴν οἰκουμένη» (βλ. E. Legrand, *ὁ.π.*, σ. 137).

39. Καθότι οἱ ἀρχαῖες ἐποχὲς δὲν εἶχαν κατορθώσει νὰ ἐπινοήσουν τὴν τῶν τύπων καινουργίαν. Καὶ «τὶ πιὸ πολὺτιμο εὐργέτημα θὰ μπορούσαν νὰ προσφέρουν οἱ θεοὶ στὸ ἀνθρώπινο γένος ἀπὸ τὴ σοφία καὶ τὴ γνώση;» (πάλι ὁ Μουσοῦρος πρὸς τὸν Λάσκαρη, βλ. E. Legrand, *ὁ.π.*, σ. 145).

40. «Ἄν οἱ θεοὶ εἶχαν χαρίσει [τὴν ἐφεύρεση τῶν τύπων] στὰ παλιὰ χρόνια, σήμερα δὲν θὰ στεροῦμασταν κανένα ἀπὸ τὰ πολλὰ ἐκεῖνα καὶ ἀξιοθαύμαστα βιβλία, ὅσα γε ἡ συχνὴ πόλεμοι διέφθειραν καθυβρίζοντες ἢ παντοδαπαὶ θρησκείας μεταβολαὶ ἐξίσχυσαν ἀμαυρῶσαι παντελῶς»: ὁ Δημ. Δούκας πρὸς τὸν Μουσοῦρο, βλ. E. Legrand, *ὁ.π.*, σ. 88, ποὺ συμπυκνώνει τὴν ἀποψη τοῦ Ἄλδου: «Ἄν εἶχε διατηρηθεῖ ἐκεῖνη ἡ Ἀθήνα, ποὺ ἦταν κάποτε κατοικία ὅλων τῶν ἀρετῶν, θὰ θρηνοῦσα μαζί της τὴν περισσὴ καὶ θλιβερὴ ἀπώλεια τῶν καλῶν βιβλίων ποὺ συνέβη ἐδῶ καὶ χίλια χρόνια... Γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρω τίς τόσες χιλιάδες βιβλίων τῆς βιβλιοθήκης ἐκείνης τοῦ Πτολεμαίου Φιλαδέλφου, ποὺ ἦταν πολὺ μεγαλύτερη ἀπ' ὅλες ὅσες ἔχουν ὑπάρξει ποτέ, τὸν καιρὸ ποὺ ὁ Γάιος Καῖσαρ, ἀφοῦ ὑπέταξε ὁλόκληρη τὴ γῆ καταρρακώνοντας τόσο τὰ ἀνθρώπινα ὅσο καὶ τὰ θεῖα δίκαια, τὴν πυρπόλησε δυστυχῶς. Νὰ μὴν ἀναφέρω τὴν ἀπώλεια τῶν βιβλίων σ' ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ τὴν καταστροφὴ τῆς ἰδίας τῆς Ἑλλάδας (καὶ αὐτὴν τὴν Ἑλλάδα *deperditam*) ποὺ συνέβη πρὶν ἀπὸ ἐξήντα

Τώρα όμως, όλα είναι δυνατά, ὅλοι οἱ δρόμοι ἀνοίγονται διάπλατα γιὰ τὸν ἐκπολιτισμὸ τῆς οἰκουμένης! Ἡ ἐφεύρεση τῆς τυπογραφίας δίνει φτερὰ στὶς ἀνθρώπινες δυνατότητες. Διασώζει, πολλαπλασιάζει στὸ ἄπειρο καὶ κάνει προσιτὰ σὲ ὅλους τὰ βιβλία, τοῦτα τὰ θησαυροφυλάκια⁴¹ τῆς γνώσης. Ὅλα τὰ ὑλικά ἐπιτεύγματα τῆς παγκόσμιας ἱστορίας, ἀκόμα καὶ ἡ γεωργικὴ ἐπανάσταση, ἡ καλλιέργεια τῶν σιτηρῶν καὶ τῆς ἀμπέλου, ὠχριοῦν⁴² μπροστὰ στὴν ἐφεύρεση τῆς τυπογραφίας, πὺ μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ μονάχα μὲ τὸ δῶρο τοῦ Προμηθέα, τὸν ἀνθρώπινο νοῦ. Αὐτὸ τὸ δῶρο συμπληρώνει τώρα καὶ τελειοποιεῖ ὁ νέος Προμηθεὺς (ὁ Γουτεμβέργιος⁴³).

χρόνια περίπου [1453]. Ἀλλὰ καὶ στὴν Ἰταλία στὶς μέρες μας μήπως δὲν εἶδαμε πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια νὰ διαρπάζονται μεγάλες βιβλιοθήκες εἴτε νὰ κλείνουν ἐξαιτίας δὲν ξέρω ποιοῦ δυστυχήματος —καὶ [τώρα] τίς βλέπουμε νὰ προορίζονται γιὰ τὰ σχολήκια;» (ἀπὸ τὴν ἀφιέρωση τῶν *Εὐριπίδου τραγωδιῶν ἐπτακαίδεκα* στὸν Δημήτριο Χαλκοκονδύλη, 1503, βλ. E. Legrand, *δ.π.*, σ. 81). Διαφεύδει τὴν καταστροφὴ τῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἀλεξάνδρειας ἀπὸ τὸν Καίσαρα στὸ πολῦτιμο βιβλίο του ὁ Κ. Στάικος, *Βιβλιοθήκη. Ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα ἕως τὴν Ἀναγέννηση...*, Ἀθήνα 1996, σσ. 76-82.

41. Δουκάς καὶ Μουσουῖρος ἔχουν κατανοήσει βαθύτατα τὴν κοσμογονικὴ σημασίαν τῆς τυπογραφίας καὶ συναγωνίζονται στὴ σύνθεση τοῦ ὕμνου τῆς νέας ἐφεύρεσης (τῆς *καινουργίας τῶν τύπων*): Ὁ πρῶτος, ἐπαινώντας τὸν Ἄλδο, αἰσθάνεται ὅτι ὅλοι «ὅσοι ἀσχολοῦνται μὲ τίς σπουδὲς τοῦ ὀφείλουν εὐγνωμοσύνη», γιὰτὶ «ἀνασώζει πολλαπλασιάζοντας κάθε φορὰ τὰ ναυάγια τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων πὺ κινδύνευαν νὰ χαθοῦν ἐντελῶς καὶ νὰ καταποντισθοῦν. Ἀπὸ ἓνα ἀντίγραφο, πὺ καὶ αὐτὸ σπάνια καὶ δύσκολα ἀνευρίσκεται, προσφέρει χίλια στοὺς ἐραστές τοῦ πνεύματος (τοῦ λόγου) μὲ τὴ βοήθεια τοῦ γονιμοτάτου τῶν τύπων σοφίσματος». Ὁ Μουσουῖρος, μεστότερος, μακαρίζει τὴν ἐποχὴ τοῦ πὺ ἀπολαμβάνει τὴ νέα ἐφεύρεση, «μὲ τὴν ὁποία ἀπὸ ἓνα ἀντίγραφο, σάν ἀπὸ κάποιο γονιμότατο κλαδί, ξεπετάγονται μύριες παραφυάδες», ἐφεύρεση βιωφελῆ, πὺ χαρίζει τὰ σπουδαιότερα ἀγαθὰ, τὴ σοφία καὶ τὴ γνώση (βλ. παραπάνω, σημ. 39). Καὶ «ξέρουμε ὅτι ταμειυτήρια τῆς γνώσης καὶ τῆς σοφίας εἶναι τὰ βιβλία» (βλ. E. Legrand, *δ.π.*, σσ. 87-88 καὶ 145 ἀντίστοιχα).

42. *Τὶ γὰρ ἔτι Τριπτόλεμος [ὁ εἰσηγητὴς τῆς γεωργίας] ἐκθειάζεται; Τὶ δὲ Βοτρυόδωρος [ὁ Διόνυσος τῶν βοτρύων καὶ τοῦ κρασιοῦ] θεοποιεῖται;* «Ἐκεῖνοι ἐξάλλου δὲν ὑπῆρξαν παρὰ προμηθευτὲς τροφῆς, πὺ ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι τὴν εἰσδεχόμεθα, καθότι ἔχουμε ζευτεῖ ἢ μᾶλλον εἴμαστε κλεισμένοι σ' ἓνα σκῆνωμα φθαρτό, πὺ χρειάζεται συνεχῶς ἀνεφοδιασμό» (βλ. E. Legrand, *δ.π.*, σ. 145): Παράλληλα μὲ τὴ δύναμη τοῦ λόγου του (π.χ. Βοτρυόδωρος), ὁ Μουσουῖρος ἀφήνει ἐδῶ νὰ φανοῦν ἔντονα οἱ χριστιανικὲς καὶ πλατωνικὲς καταβολές του, πρβλ. καὶ παραπάνω σημ. 24. Ἄς σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι ἐπεξεργάζεται πρὸς διαφορετικὴ κατεύθυνση ὅσα ἔγραφε ἤδη τὸ 1499 στὸν πρόλογο τῆς ἐκδόσεως τοῦ *Μεγάλου Ἑτυμολογικοῦ*, τοῦ ἐκδοτικοῦ ἄθλου τοῦ Ζαχαρία Καλλιέργη: «Ἐκεῖνοι πὺ ἀρχισαν ἐδῶ καὶ ἔξι χρόνια νὰ τυπώνουν ἐλληνικὰ βιβλία [ὁ Ἄλδος Μανούτιος] δικαιολογημένα πρόκοψαν. Γιατί, ἂν στὰ παλιὰ τὰ χρόνια ὅσοι ἐφεύραν ἀκόμα καὶ ἓνα ἀπ' τὰ εἶδη τῶν κοινῶν τροφίμων θεωρήθηκαν ἰσόθεοι, πόσο μεγαλύτερη τιμὴ ἀξίζει σ' ἐκείνους πὺ κατόρθωσαν νὰ ἀναδειχθοῦν προμηθευτὲς τῆς τροφῆς πὺ ἀληθινὰ καὶ κατ' ἐξοχὴν ἀρμόζει στὸν ἄνθρωπο, αὐτῆς πὺ περιέχεται στὰ μαθήματα καὶ στὰ βιβλία;» (E. Legrand, *δ.π.*, σσ. 59-60).

43. «Τὴν εὐεργεσίαν τοῦ ἀνθρώπου αὐτοῦ, ἂν βέβαια πρέπει νὰ ὀνομάζουμε ἄνθρωπο ἐκεῖνον πὺ ἐπινόησε μιὰ τέτοια θεϊκὴ τέχνη» (E. Legrand, *δ.π.*)! Θεϊκή, γιὰτὶ καὶ ἡ ἐπινόηση τῶν ἰδίων τῶν γραμμάτων ἀποδιδόταν στοὺς θεοὺς, φυσικά, συγκεκριμένα στὸν Προμηθέα καὶ πάλι. Βέβαια, χρησιμοποιοῦμε συμβατικά τὸ ὄνομα τοῦ Γουτεμβέργιου, ἀπλὰ καὶ μόνο γιὰ νὰ δώσουμε ἓνα «πρόσωπο» στὸν ἡμίθεο τοῦ Μουσουῖρου: Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ τυπογραφία ἤδη ἀπὸ τὸν 9ο αἰῶνα εἶχε ἐφευρεθεῖ στὴν Κίνα (στὴν ὁποία εἶχε ἐφευρεθεῖ καὶ τὸ χαρτὶ ἐπίσης) καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ ἡ νέα τέχνη νὰ μεταδόθηκε μέσω τοῦ βόρειου ἐμπορικοῦ δρόμου στὴ Γερμανία καὶ ἀλλοῦ, γιὰτὶ ἐμφανίστηκε σχεδὸν ταυτόχρονα σὲ πολλὰ μέρη τῆς βόρειας Εὐρώπης (βλ. ὅσα γράφουν οἱ F. Braudel, *Capitalism and Material Life, 1400-1800*, μτφρ. Miriam Kochan, Λονδίνο 1973, σσ. 296-297 καὶ Κ. Γιαννακόπουλος, *Μεσαιωνικὸς δυτικὸς πολιτισμὸς καὶ οἱ κόσμοι τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ Ἰσλάμ*, μτφρ. Π. Κ. Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 588).

Ἔφτασε πιά ἡ ὥρα νὰ ἀξιοποιηθεῖ ἀνεμπόδιστα ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου καὶ νὰ γιγαντώσει, νὰ γίνῃ σοφὸς καὶ νὰ ἐκπολιτισθεῖ μὲ τὰ βιβλία, τὴν ὄντως ἀληθινὴν ἀνθρώπων τροφήν!⁴⁴ Ἡ ἀνεπιφύλακτη κατάφαση στὸν νέο κόσμον ὑψώνεται σὲ τόνους θριαμβικούς, καταδικάζοντας ἀπερίφραστα τὴ μεμψιμοιρία, τὴν προσχηματικὴ ἀπαισιοδοξία, τὴν ἰδιώτευση.

Αὕτῃ ἡ φωτεινὴ ἐνατένιση τῆς ζωῆς διακηρύσσεται ἀπὸ τὰ μέλη τῆς Νέας Ἀκαδημίας ἐπίσημα, στοὺς προλόγους σημαντικότερων ἀρχαιελληνικῶν ἐκδόσεων,⁴⁵ καὶ πρῶτιστα ἀπὸ τὸν Μάρκο Μουσοῦρο. Σ' ἐκεῖνον ὀφειλοῦμε τὸν κεντρικὸ κορμὸ τῶν κειμένων ποὺ ἀνθολογήσαμε πιὸ πάνω, ὁ ὁποῖος περιέχεται στὴν ἀφιέρωση τῆς ἐκδόσεως τοῦ *Παυσανία* στὸν Γιάννο Λάσκαρη,⁴⁶ τὸν δάσκαλό του.⁴⁷ Γι' αὐτὸ καὶ ἰδιαίτερα τὸ κείμενο αὐτὸ ἔχει μιὰ ἐντελῶς ξεχωριστὴ σημασία. Δὲν ἀποτελεῖ μιὰ ἀπλὴ κοινοτυπία ποὺ μὲ νεανικὴ ὁρμὴ —καὶ τόση χάρη— συμπλέει πλησίον μὲ τὸ σφριγηλὸ πνεῦμα καὶ τὶς ἰδέες τῆς ἐποχῆς. Εἶναι ἀντίθετα ἡ ἀποκρυστάλλωση τῆς κοσμοθεωρίας τόσο τοῦ συγγραφέα ὅσο καὶ τοῦ ἀποδέκτη —καὶ μᾶλλον πιὸ πολὺ τοῦ δευτέρου παρὰ τοῦ πρώτου. Ὁ ἀφοσιωμένος μαθητὴς ἀνακεφαλαιώνει ἐδῶ τὶς ὀφειλές του, τὴν πεμπτουσία τῶν διδασκῶν ποὺ ἀφομοίωσε καὶ ποὺ καθόρισαν τὴν πορεία τῆς ζωῆς του καὶ τὴ δράση του. Ἀλλιῶς, θὰ ἦταν παραπάνω ἀπὸ ἀπρέπεια νὰ ἀφιερώνει κάποιος —καὶ μάλιστα φιλόλογος— ἓνα ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικότερα βιβλία τῆς ἀρχαιότητος στὸν δάσκαλό του καὶ εὐθὺς ἀμέσως, στὴν ἀρχὴ κιόλας τῆς ἀφιέρωσης, νὰ καταρρακώνει τὴν αἴγλη τῆς ἀρχαιότητος. Δῶρον ἄδωρον, στὴν κυριολεξία.

Συμφωνοῦν ἐκ προοιμίου, λοιπόν. Ἡ ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Μουσοῦρου στὸν Λάσκαρη δὲν περιέχει παρὰ τὸ ἀπόσταγμα τῆς μέχρι τότε πνευματικῆς ἐπικοινωνίας τους, ἀφοῦ, κατὰ τὴν πάγια καὶ ἀπαρέκκλητη ὥς τὶς μέρες μας συνήθεια, ἐπιβάλλεται ἡ ἀφιέρωση νὰ περιστρέφεται γύρω ἀπὸ θέματα καὶ ἔννοιες ἀρεστὲς στὸν τιμώμενο, ποὺ νὰ συναντοῦν τὴν ἐπιδοκιμασία του καὶ νὰ πλέκουν τὸ ἐγκώμιό του. Καὶ δὲν ὑπάρχει ἔπαινος πιὸ χειροπιαστὸς γιὰ τὸν δάσκαλο ἀπὸ τὴν ἀντιπελάργηση τῶν ἀρχῶν του, τὴν πλήρη ἀφομοίωση καὶ τὴν ἐμπνευσμένη ἀνάπτυξη καὶ διάδοση τῆς διδασκαλίας του⁴⁸ ἐκ μέρους τῶν μα-

44. «Ὁ Προμηθεὺς τῶν τύπων [ὁ δημιουργὸς τῶν γραμμάτων] φυσώντας [καὶ ξαναάβοντας] τὴν ἔμφυτη στὸν νοῦ μας φλόγα μᾶς ἐτοίμασε τὴν πραγματικὰ γνήσια ἀνθρώπινη τροφή, μὲ τὴν ὁποία, σὰν αἰθέρια φυτὰ, εἴμαστε πλασμένοι ἀπὸ τὴ φύση μας νὰ ζωογονοῦμαστε καὶ νὰ θάλλουμε» (E. Legrand, *ὁ.π.*, σ. 145).

45. Ὅπως εἶδαμε, καταγράφεται στοὺς προλόγους τριῶν ἐκδόσεων τοῦ οἴκου τοῦ Ἄλδου: Τῶν Ἑλλήνων ρητόρων (1508), τῶν Ἀπάντων τοῦ Πλάτωνος (1513) καὶ τοῦ Παυσανία (1516, βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellenique... XVe et XVIe siècles*, τ. 1, Παρίσι 1885, σσ. 82-89, 100-112 καὶ 143-150 ἀντίστοιχα).

46. Τὴν ἀναδημοσιεύει ὁ E. Legrand, *ὁ.π.*, σσ. 144-150.

47. Ὁ Δημ. Δούκας χαρακτηρίζει τὴ σχέση τους μὲ τὰ ἀκόλουθα λόγια: Ἰανὸς ὁ Λάσκαρις, ὁ σός, ὦ Μουσοῦρε, κηδεμὼν καὶ καθηγεμὼν καὶ πατήρ καὶ προστάτης (E. Legrand, *ὁ.π.*, σσ. 87-88).

48. Στὴν ἀφιέρωσή του ὁ Μουσοῦρος ἀναπτύσσει καὶ γραπτὲς ἰδέες τοῦ δασκάλου του, ὅπως ἐκεῖνες ποὺ παρουσιάζονται στὸ κλασικὸ ἐπίγραμμα *Εἰς τὰ παλαιὰ γράμματα ἐν οἷς ἐκδέδοται τὰ ἐπιγράμματα*, ποὺ ὁ Λάσκαρις εἶχε προτάξει τὸ 1494 στὴ φλωρεντινὴ ἐκδόσή του τῆς Ἀνθολογίας διαφόρων ἐπιγραμμάτων: Στὸ ποίημα αὐτὸ ὁ Λάσκαρις βάζει προσφεύστατα τὸν Ἀπόλλωνα νὰ δικαιῶνι τὸν Προμηθεά, ποὺ οὕτι δολοφρονέων εἶχε πείσει τὸν Δία νὰ προικίσῃ μὲ νοητικὲς ἰκανότητες τοὺς ἀνθρώπους. Γιατί, χωρὶς τὴ σοφία οἱ ἄνθρωποι δὲν ἔχουν καμιά οὐσία, καμιά εὐφροσύνη δὲν θὰ προκαλοῦσε στοὺς θεοὺς ἡ ὑπαρξὴ τους (ἦδος [καὶ ὄχι ἦδος] ἔμεν μερόπων μηδὲν ἄνευ σοφίης). Νά, λοιπόν, ποὺ οἱ ἄνθρωποι, χρησιμοποιώντας τὸ θεῖο αὐτὸ δῶρο,

θητῶν του. Οὔτε καὶ εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ὁ Μουσοῦρος ἀσπάζεται τις ἰδέες τοῦ δασκάλου του καὶ τις διαδίδει ὑπερθεματίζοντας μὲ ἐνθουσιασμό. Ἦδη τὸ 1513, στὴν ἀριστουργηματικὴ Ὡδὴ στὸν Πλάτωνα⁴⁹ εἶχε συνθέσει μιὰ ὑποβλητικὴ ποιητικὴ ἀνάπτυξη τοῦ σχεδίου⁵⁰ σταυροφορίας, ποὺ ὁ Λάσκαρης εἶχε ἐκπονήσει τὸ 1508.

Ὁ διαφωτιστικὸς ἀγὼνας ποὺ διεξάγουν οἱ δυὸ αὐτοὶ κορυφαῖοι τῆς ἐλληνικῆς παιδείας καὶ διανόησης δὲν ἔχει ἀποκλειστικὸ ἀποδέκτη τὴν πρωτοπορίαν τῆς Δύσης. Πέρα ἀπὸ τὴν πολύμορφη μέριμνά τους γιὰ τὴ διάσωση τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ, στοχεύουν παράλληλα στὴν ἴδια τὴν ἀφύπνιση τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ διθυραμβικὴ κοσμοαντίληψη ποὺ παρουσιάσαμε ἀπευθύνεται πρῶτα-πρῶτα στοὺς ὁμογενεῖς⁵¹ ἀσφαλῶς, καὶ κατὰ δεύτερο λόγο στοὺς ἄλλους Εὐρωπαίους. Ἀποτελεῖ μιὰ ἀπόπειρα προσεταιρισμοῦ τῶν Ἑλλήνων, μιὰ μερίδα τῶν ὁποίων ἀντιμετώπιζε τοὺς λογίους μὲ ἄκρα καχυποψία καὶ ἐπιφύλαξη, ἀποτρέποντας ἢ ἀποθαρρύνοντας ὅσους τοὺς συναναστρέφονταν ἢ μελετοῦσαν ἀρχαῖα συγγράμματα, μὲ κατηγορίες γιὰ δῆθεν πολυθεΐα (εὐθύς καταγινώσκοντας πολυθεΐαν) καὶ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸν χριστιανισμό. Τὸ πνεῦμα κατανόησης ποὺ δείχνει ὁ Μουσοῦρος ἀπέναντι στὴν ἰσχυρότατη ἐκείνη μερίδα μαρτυρεῖ γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ Λάσκαρη πάνω στὸν προικισμένο μαθητὴ του:

Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ἔχουν βυθιστεῖ στὴν ἀπαιδευσίαν μὲ τὴν ὁποία συζοῦν ἐξαι-

κατόρθωσαν νὰ ἀνυψωθοῦν στὴν ἐφεύρεση τῆς παραγωγῆς χαλκοτύπων σελίδων, στὶς ὁποῖες μεταφέρονται πλέον τὰ γράμματα, ποὺ τὸ σχῆμα τους εἶχε διδάξει στοὺς θνητοὺς ὁ Δαναὸς (βλ. Anna Meschini, *Giano Lascaris. Epigrammi greci*, Πάντοβα 1976, σ. 43 καὶ (σχόλια) 113-116: Τὸ ὀρθογραφικὸ λάθος ποὺ ἐπισημάνουμε ὀφείλεται καθαρὰ σὲ τυπογραφικὴ ἀβλεψία, γιατί ἡ ἐκδότρια στὴν ἰταλικὴ μετάφραση (σ. 42) ἀποδίδει σωστὰ τὸ νόημα τῆς λέξης). Παίρνοντας τὴ σκυτάλη ὁ Μουσοῦρος, ἐκθειάζει μὲ τὴ σειρά του τὴν εὐεργεσίαν τοῦ Προμηθέα καὶ προεκτείνει τὴ σημασίαν της (τί γὰρ μεῖζον, τί δὲ τιμαλφέστερον εὐεργέτημα πῶ γένει τῶν ἀνθρώπων πορίσαι δύναιντ' ἂν οἱ θεοὶ σοφίας τε καὶ γνώσεως;), γιὰ νὰ προχωρήσει ἔπειτα στὴν ἀποθέωση τοῦ «νέου Προμηθέα», ποὺ ὑμνεῖται ὡς εὐεργέτης τῆς ἀνθρωπότητος (E. Legrand, *ὁ.π.*, σσ. 145-146). Εἶδαμε παραπάνω ἐξἄλλου (σημ. 22) πῶς συμπεριφερόταν καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μουσοῦρος, δάσκαλος ἀτόφιός κι αὐτός, ἀπέναντι στὰ δημιουργήματα τῶν δικῶν του μαθητῶν, ἀπέναντι στὴν ἀντιπελάργηση τῆς δικῆς του διδασκαλίας.

49. E. Legrand, *ὁ.π.*, σσ. 106-112. Ὁ Δ. Ζακυθινός, «Χαλκοτύποις σελίσιν... Τὰ πεντακόσια ἔτη τοῦ ἐλληνικοῦ βιβλίου», *Μεταβυζαντινὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, Ἀθήνα 1978, σ. 336 σημ. 2, παραθέτει ἐκτεταμένη βιβλιογραφία τῶν ἐκδόσεων καὶ μεταφράσεων τοῦ ποιήματος, τοῦ ὁποῖου τὸ περιεχόμενο παρουσιάζει στὴ συνέχεια, σσ. 336-341. Ὁ Χρ. Δημητρουλόπουλος, «Marcus Musurus poeta», *Greek Letters*, τ. 5 (1990), σσ. 93-147, μεταφράζει ἐκ νέου τὸ ποίημα στὰ λατινικά, γλώσσα στὴν ὁποία ἔχει συνταχθεῖ καὶ τὸ δημοσίευμα ὁλόκληρο.

50. Μιὰ ἀπλὴ ἀνάγνωση τοῦ σχεδίου (βλ. Anna Pontani, «Paralipomeni...», *ὁ.π.*, σσ. 215 καὶ 221-228) ἀρκεῖ γιὰ νὰ πιστοποιήσει ὅτι ἀποτελεῖ τὴ μοναδικὴ πηγὴ τῆς Ὡδῆς τοῦ Μουσοῦρου.

51. Ὁ Μουσοῦρος τὸ δηλώνει σχεδὸν ἀνοιχτὰ στὰ 1516, ὅταν λέει στὸν δάσκαλό του ὅτι πρῶτοι οἱ Λατίνοι γεύτηκαν τοὺς εὐεργετικούς καρπούς τῆς νέας ἐφεύρεσης τῆς τυπογραφίας καὶ τοὺς ἀπόλαυσαν ἄχρι κόρου, πολλαπλασιάζοντας τὰ συγγράμματα τῶν σοφῶν τῆς γραμματείας τους καὶ προμηθεύοντας στοὺς λογίους τους ὅλα τὰ ἔργα ποὺ ἀπαιτοῦνταν γιὰ τὴ συγκρότηση ἄρτιων καὶ πλήρων βιβλιοθηκῶν. Ἐπειτα οἱ κύκλοι τοῦ Χαλκοκονδύλη καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Λάσκαρη ἄρchiσαν τὴν ἐκτύπωση ἐλληνικῶν πλέον βιβλίων, προσπάθεια στὴν ὁποία πρωταγωνίστησε ὁ μακαρίτης Ἀλδος ὁ πολύτλας καὶ τὴ συνεχίζει ὁ πεθερός του Ἀνδρέας ὁ Ἀσυλλαῖος (Torresani), ἐκδίδοντας ἀνάμεσα στὰ ἄλλα καὶ τὴν παρούσα Ἑλλάδος περιήγησιν τοῦ Πausanias (E. Legrand, *ὁ.π.*, σσ. 145-146): Τώρα λοιπὸν ἔχει ἔρθει ἡ σειρά τῶν Ἑλλήνων νὰ γεμίσουν τίς βιβλιοθήκας τους μὲ συγγράμματα τῶν δικῶν τους σοφῶν.

τίας τής πολύχρονης δουλείας, γι' αυτό κι έχουν ξεχάσει όχι μονάχα τους προγόνους, αλλά και τον έαυτό τους⁵² τον ίδιο. Μόνο λίγοι έχουν διασωθεί σαν θράκα άπ' την παλιά φωτιά (ώσπερ τι ζώπυρον) και διατηρούν μέσα τους τις μνήμες άπό την περίοδο τής προτέρας εύδαιμονίας. "Όλοι οί άλλοι είναι δέσμιοι του βιοπορισμού και δύσκολα καταφέρνουν μόλις να έξοικονομήσουν τον φόρο που υποχρεώνονται να καταβάλλουν στους κατακτητές.⁵³ Μέσα στη δυστυχία τους έχουν περιόρισει την πολιτική και κοινωνική τους άγωγή και μόρφωση στη δοξασία ότι το διαρκέστερο έφόδιο για τη σωτηρία τής ψυχής τους συνίσταται αποκλειστικά στην τυπική άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων, και κυρίως στη σχολαστική τήρηση των νηστειών. Η άμάθεια και ή άγνοια, που θρέφουν τις προκαταλήψεις, τους κάνουν φιλύποπτους και τους ώθησ'το να καταφέρονται έναντίον όσων καλλιεργούν την ψυχή τους με την παιδεία.⁵⁴

Σ' αυτούς, λοιπόν, πού, έγκαταλειμμένοι στην άπαισιοδοξία, αποσύρονται άπό τα κοινά και στρέφονται στην άτομική αναζήτηση τής ψυχικής σωτηρίας, αλλά και σέ όλους τους Έλληνες, οί λόγιοι τής Βενετίας φέρνουν ένα μήνυμα πρωτάκουστο, και, φαινομενικά, παράκαιρο. Πρωτάκουστο γιατί, παρότι είναι άρκετά προγενέστερο, όπως θα δούμε, όμως μονάχα τώρα, με την εμφάνιση τής τυπογραφίας, έχει την εύκαιρία να υπερπηδήσει τα όρια των ήγεμονικών αύλων και να διαδοθεί στους εύρύτερους κύκλους των έγγραμμάτων. Και φαινομενικά παράκαιρο, γιατί άπευθύνεται στα άποθαρρυσμένα μέλη μιās κοινωνίας, τα όποια, έχοντας πια χάσει άπό καιρό την πολιτική τους έλευθερία, ούτε αισθάνονται να υπάρχουν έμφανείς λόγιοι άισιοδοξίας σέ συλλογικό επίπεδο ούτε, πολύ περισσότερο, θα είχαν τη διάθεση να άμφισβητήσουν άναφανδόν το κεφάλαιο άκριβώς εκείνο, που για πολλούς άποτελεϊ άσφαλώς καθοριστικό στοιχείο μερικής καταξίωσης και μόνη παρηγορία: τα περασμένα μεγαλεϊά⁵⁵ και ιδίως το λαμπρό παρελθόν.

52. Το κείμενο βλ. στη μεθεπόμενη σημ. 54.

53. Των καθ' ήμās Έλλήνων... πλην... όλίγων των άπό τής προτέρας εύδαιμονίας ώσπερ τι ζώπυρον σωζομένων, εις τους λοιπούς μάτην άν τις έπηρεάζοι, περι τ' αναγκαϊα κατατεινομένους και χαλεπώς όν τελούσι φόρον τῷ βαρβάρῳ ποριζομένους, διαπίστωνε ό Μάρκος Μουσούρος τον 'Ιούλιο του 1498 προλογίζοντας την έκδοση των 'Εννέα Κωμωδιών του 'Αριστοφάνη (βλ. E. Legrand, ό.π., σ. 49). Δεν θα συζητήσουμε έδω, φυσικά, τη σχηματικότητα τής άποψης του Μουσούρου για τους συγχρόνους του Έλληνες, ή όποία άποσκοπεϊ όλοφάνερα στη συγκινησιακή φόρτιση, έξυπηρετώντας αποκλειστικά το σχέδιο για τη διοργάνωση σταυροφορίας.

54. 'Ο Γιάννος Λάσκαρης έβλεπε ένίους των ήμεδαπών διά την πολυετή δουλείαν ούτω μὲν έπιλαθομένους έαυτών, ως μηδέποτε' άνανήφειν και μηδεμίαν όλως των προγόνων έχειν έννοιαν, άλλ' έθελοκακούοντας, πολιτικοῦ βίου παιδεύσεώς τε και άγωγής όλιγώρως έχειν' ούτω δέ καχοδαιμονῶν, ως αυτούς μὲν άπαιδευσία συζήν και τετυφῶσθαι, έν μόνον ήγουμένους είναι σοφόν και διαρκέστατον τής ές ούρανόν αναβάσεως έφόδιον, τὸ μήτ' έλαίου γεύεσθαι μήτ' έναίμων ίχθύων έν αἷς νηστεύουσιν ήμέραις, τοῖς δέ παιδείας έρασταῖς φθονεῖν έκ του προφανοῦς, των ποιηταῖς ή φιλοσόφοις ένασχολουμένων εύθὺς καταγινώσκοντας πολυθειῶν... (βλ. E. Legrand, ό.π., σ. 148). Γι' αυτό, για να μη σβήσουν παντελώς τα φωτα τής ελληνικής παιδείας άνάμεσα στους ίδιους τους Έλληνες, άποφάσισε να ένεργήσει για την ίδρυση του Έλληνικοῦ Γυμνασίου στη Ρώμη, πράξη που ό Μουσούρος θεωρεῖ την πιό άξιέπαινη εύεργεσία του πρὸς τους Έλληνες.

55. Στοιχείο πού, έξάλλου, κυριαρχεῖ και στην ψυχή και στους άγώνες και του ίδιου του Μουσούρου, όπως θα δούμε.

Γι' αὐτὸ καὶ ἔχει ἐπαναστατικὴ σημασία τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀπροσχημάτιστη ἀπομυθοποίηση τοῦ ἔνδοξου παρελθόντος ποὺ παρακολουθήσαμε δὲν ἐπιχειρεῖται ἀπὸ κάποιον τεχνοκράτη καὶ ἐξ ὀρίσμου πραγματιστή, ἀλλὰ ἐξαπολύεται μέσα ἀπὸ τὶς γραμμὲς τῶν κατ' ἐξοχὴν ὑμνητῶν καὶ φλογερῶν ἀπολογητῶν τῆς ἀρχαιότητος —καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸν κορυφαῖο ἀνάμεσα στοὺς φιλόλογους, τὸν Μάρκο Μουσοῦρο.

Μὲ δριμύτητα κατακεραυνώνει ἀπ' τὴν ἀρχὴ τοὺς συνήθεις ἀργόσχολους νοσταλγούς «τῶν παλιῶν ὡραίων ἐποχῶν». Οἱ τελευταῖοι συμπεριφέρονται σὰν τάχα ἡ φύση νὰ στάθηκε καλὴ μονάχα μὲ τοὺς ἀρχαίους! Δυσανασχετοῦν καὶ ἰσχυρίζονται ὅτι γιὰ κείνους μὲν ὑπῆρξε στοργικὴ μητέρα, ἐνῶ τοὺς συγχρόνους δῆθεν τοὺς μεταχειρίζεται σὰν κακιὰ μητριά!⁵⁶ Τὸ ἀποστομωτικὸ σχόλιο πῶς, ἴσα-ἴσα, ἡ ἐποχὴ τοὺς διαθέτει πολλὰ καὶ θαυμαστά, ὧν τὴν ἐπίνοιαν ἡ ἀρχαιότης οὐδ' ὄναρ ἔοικεν ἐνθυμηθεῖσα⁵⁷ ἀφαιρεῖ ἀπὸ τοὺς ἀντιδραστικούς τὰ προσωπεῖα καὶ ἀπὸ τοὺς ἀπροσάρμοστους τὶς προφάσεις ποὺ προβάλλουν, γιὰ νὰ δικαιολογήσουν ἔμμεσα τὴν ἀδράνεια καὶ τὴν ἀπουσία τους ἀπὸ τὶς ἀγωνίες καὶ τοὺς ἀγῶνες τοῦ καιροῦ τους.

Γιατί, ἐκεῖνο ποὺ μὲ κάθε τρόπο, τόσο μὲ τὴ διδασκαλία καὶ τὴ δράση τους ὅσο καὶ μὲ τὴν ἴδια τὴ δομὴ τῆς προσωπικότητάς τους⁵⁸ ὑπογραμμίζουν καὶ διακηρύσσουν οἱ Ἕλληνες λόγιοι στοὺς συγχρόνους τους, ὁμογενεῖς καὶ μή, σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση, εἶναι πῶς ἡ μελέτη τοῦ ἀρχαίου κόσμου δὲν ἀποτελεῖ αὐτοσκοπὸ, δὲν εἶναι ἀπλὴ ἀρχαιολογία μὲ τὴν ἔννοια τῆς στεῖρας ἀρχαιογνωσίας, ἀλλὰ ζωντανὴ παιδεία ποὺ ἐξημερώνει καὶ ἐκπολιτίζει τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξή⁵⁹ στὸ ἀτομικὸ καί, ἄλλο τόσο, στὸ συλλογικὸ ἐπίπεδο. Τώρα, λοιπόν, ποὺ ἡ ἐφεύρεση τῆς τυπογραφίας κάνει τὰ προϊόντα τῆς παιδείας προσιτὰ σὲ πλατύτερα στρώματα, ἐξασφαλίζονται οἱ εὐνοϊκότερες προϋποθέσεις γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς ὑγιέ-

56. Ἔτσι ἀρχίζει τὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ στὸν Γιάννο Λάσκαρη τὸν πάνυ: «Πολλὲς φορὲς ἀπόρησα μ' ἐκείνους ποὺ ἀπεχθάνονται τὴν ἐποχὴ μας (τὰ καθ' ἡμᾶς) καὶ τό 'χουν πάρει συνήθεια νὰ παινεύουν μονάχα τὰ πανάρχαια χρόνια. Καὶ βαρυγγομοῦν παραπονοῦμενοι ὅτι ἡ φύση στάθηκε στοργικὴ μητέρα γιὰ τοὺς ἀρχαίους, ἐνῶ γιὰ μᾶς εἶναι κακιὰ μητριά. Ὅλες οἱ ἐπιστῆμες καὶ οἱ τέχνες, [λένε], ἄνθισαν παλιὰ κι ἔφτασαν στὴν τελειότητα, ἐνῶ τώρα μαραίνονται, παραμελοῦνται καὶ πηγαίνουν ἀπ' τὸ κακὸ στὸ χειρότερο» (βλ. E. Legrand, ὁ.π., σσ. 144-145).

57. E. Legrand, ὁ.π., σ. 145. Καὶ λίγο πιὸ κάτω ἀνακράζει θριαμβευτικὰ ὅτι τὴν ἐφεύρεση τῆς τυπογραφίας οἱ περίφημοι «παλιοὶ καιροὶ δὲν κατάφεραν νὰ τὴν ἐπινοήσουν. Καὶ μόλις χθὲς καὶ πρῶην ἡ σύγχρονη ἐποχὴ τὴν ἐφέυρε, ἀποστομώνοντας ὅσους χλευάζουν κάθε τι ποὺ δὲ μυρίζει [ἀρχαία Ἑλλάδα], Δία καὶ Διόνυσο» (τοὺς βλασφημοῦντας καὶ διασύροντας τὰ μὴ Κρονίων ὄζοντα καὶ Διασίων)!.

58. Γιὰ τὸν Λάσκαρη βλ. παραπάνω σημ. 5, 6, 9-11 καὶ ἰδίως 12. Ὁ Μάρκος Μουσοῦρος, στὴν ἀφιερωτικὴ του ἐπιστολὴ ἔχει διασώσει μιὰν ἐξάισια δημόσια περιγραφή ὅχι μόνο τῆς προσωπικότητος, ἀλλὰ καὶ τοῦ χαρακτῆρα καὶ τῶν τρόπων συμπεριφορᾶς του (βλ. E. Legrand, ὁ.π., σ. 149' πρβλ. καὶ τὴν περιγραφή τοῦ Δημ. Δούκα, ὁ.π., σ. 88), ζωηρότατη καὶ πολὺ ἐξειδικευμένη καὶ λεπτομερειακὴ γιὰ νὰ μπορούμε νὰ ἀμφισβητήσουμε τὴν, εἰκαστικὴ σχεδόν, πιστότητά της. Γιὰ τὴν ἀκεραιότητα καὶ τὴ βαθιὰ ἠθικὴ συγκρότηση τῆς προσωπικότητος τοῦ ἴδιου τοῦ Μουσοῦρου βλ. παραπάνω σημ. 21 καὶ κυρίως 22 καὶ 23.

59. Πρβλ. B. Knös, *Un ambassadeur...*, σ. 221: «Ce savant Grec (ὁ Λάσκαρης)... représente une conception de l'Antiquité, qu' on ne comprenait pas à son époque». Γιὰ τὴ δράση τῶν λογίων στὴ Δύση ἐτοιμάζω ἀπὸ χρόνια μιὰ ἐκτεταμένη σύνθεση, ποὺ σύντομα πρόκειται νὰ παρουσιάσω.

στερης καὶ πολὺ πιὸ ἀνεπτυγμένης κοινωνίας, ποὺ θὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ἀξιοποιήσει τὸ θαυμαστό κληροδότημα τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ, νὰ ἀπολαύσει τοὺς κοινωνικοὺς, πολιτειακοὺς καὶ πολιτιστικοὺς καρπούς του καὶ νὰ διευρύνει τὰ ἐπιτεύγματά του, μὲ τὰ προωθημένα τεχνικὰ μέσα ποὺ διαθέτει.

Ἀκριβῶς τὸ ζήτημα τοῦ θεμελιακοῦ ρόλου ποὺ διαδραματίζει ἡ τεχνολογία ὅχι μόνο στὴν προώθηση τῶν ἐπιστημῶν μὲ τίς ὁποῖες ἀμφίδρομα συνδέεται, ἀλλὰ κυρίως στὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν εὐημερία τῶν κοινωνικῶν συνόλων, στοιχειοθετεῖ τὸ νέο καὶ τὸ πρωτάκουστο τοῦ μηνύματος τῶν λογίων πρὸς τὸν ὑπόδουλο Ἑλληνισμό. Ἡ ἀνάδειξη τῆς οἰκονομικῆς διάστασης σὲ αἶτημα πρωταρχικῆς σημασίας γιὰ τὴ μελλοντική του ἐξέλιξη ἀποτελεῖ σταθμὸ στὴ νοοτροπία τους καὶ στὴ σχέση τους μὲ τὴ σύγχρονη πραγματικότητα. Οἱ Ἑλληνες διανοούμενοι ἔχουν ἀποκτήσει πιά συνείδηση τοῦ βασικότερου ἀπὸ τὰ αἷτια ποὺ εἶχαν ἐξακοντίζει τίς κοινωνίες τῆς Ἰταλίας στὴν πρωτοπορία καὶ ἀντίστοιχα εἶχαν καθηλώσει τὴν ἑλληνική στὴν καθυστέρηση, ποὺ ὀλοκληρώθηκε τελικὰ μὲ τὴν πολιτική της ὑποδούλωση. Γιὰ πρώτη φορὰ σὲ τόσο ἀξιόλογη κλίμακα παρατηροῦμε τοὺς λογίους δασκάλους νὰ κατεβαίνουν ἀπὸ τὴ σφαῖρα τοῦ «κόσμου τῶν ἰδεῶν» στὸν κόσμον τῆς πραγματικότητος ποὺ λέγεται οἰκονομικὴ ζωή.

Ἡ γόνιμη αὐτὴ συνάντηση ἦταν βέβαια, ὥς ἓνα ὀρισμένο βαθμὸ, ἀπόρροια ἐνὸς «στουγνοῦ» καταναγκασμοῦ. Στὴ μάχη γιὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ «κόσμου τῶν ἰδεῶν» τους, τὴν ἐξανθρωπιστική ἐπίδραση τῶν ὁποίων διακηρύσσουν ἀταλάντευτα καὶ μὲ ὅλες τους τίς δυνάμεις, προσκρούουν συνεχῶς πάνω στὸ τεῖχος τῶν ὅρων καὶ τῶν προϋποθέσεων ποὺ ἀπαιτοῦνται. Πρόβλημα ποὺ ἀντιμετωπίζουν ὅχι μόνο στὸν τομέα τῆς διάδοσης τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας, ἀλλὰ καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς ἴδιας τῆς προσωπικῆς τους οἰκονομικῆς ἐπιβίωσης. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι νὰ ὀδηγοῦνται βαθμιαῖα πρὸς μιὰ στενότερη προσέγγιση καὶ ἀποδοχή τῶν ὑλικῶν δομῶν τῆς κοινωνίας, σπάζοντας τὸ φράγμα ποὺ τοὺς ἤθελε νὰ φτάνουν, τὸ πολὺ-πολύ, μέχρι τὴ μελέτη τῶν πολιτικῶν συστημάτων καὶ τῶν κοινωνικο-πολιτιστικῶν φαινομένων. Ἐχει ἐνδιαφέρον, πρὶν ἐξετάσουμε τὴν ἰδεολογία τους, νὰ παρακολουθήσουμε ἐνδεικτικὰ τὴ σταδιακὴ καὶ κάποτε σχεδὸν ἀκούσια πορεία τῶν λογίων πρὸς τὴν ἀντικειμενικότερη κατανόηση τῶν οἰκονομικῶν μηχανισμῶν καὶ πρὸς τὴν ἀναγνώρισή τους ὡς θεμελιακῶν συντελεστῶν τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης, χωρὶς τοὺς ὁποίους δὲν νοεῖται πολιτιστικὴ ἐξέλιξη οὔτε παιδεία μὲ σταθερό, τουλάχιστον, ὑπόβαθρο.

Ἔχουμε πρῶτα τὸν ἰδιότυπο⁶⁰ πτωχοπροδορισμὸ τοῦ ρηξικέλευθου καὶ βαθιὰ φιλοσοφημένου Θεόδωρου Γαζή,⁶¹ ἓναν πτωχοπροδορισμὸ ποὺ δαγκώνει περιγράφοντας τὴν ἀπόλυτη ἐξάρτηση τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τοὺς ἰσχυροὺς τῆς πολιτικῆς⁶² καὶ τοῦ

60. Γεμάτο ἀξιοπρέπεια καὶ ὀδυνηρὰ διαυγὴ ἐπίγνωση τῶν ἀβυσσαλέων θεσμικῶν κενῶν τῆς ἐποχῆς του.

61. Βιογραφικὰ του παραθέτει ὁ Κ. Στάικος, *Χάρτα...*, σσ. 67-88.

62. Γράφοντας στὰ γεράματά του στὸν φίλο του Ἀνδρόνικο Κάλλιστο ποὺ εἶχε ἀρρωστήσει, θὰ φτάσει μέχρι καὶ νὰ ἀστειεύει λέγοντας ὅτι, ἂν δὲν γίνεται νὰ ἐξαλειφθοῦν οἱ ἀρρώστειες ἀπ' τὴν ἀνθρωπότητα, εἶναι τουλάχιστο δίκαιο νὰ ἀρρωσταίνουν μόνο οἱ πλούσιοι, γιατί αὐτοὶ ἔχουν καὶ τὰ μέσα γιὰ νὰ γιαιτρεύονται! Καὶ ὅτι ἀκριβῶς οἱ ἰσχυροὶ χορηγοῦν στοὺς λογίους ποὺ ἔχουν στὴν ὑπηρεσία τους μονάχα ὅσα ἀρκοῦν γιὰ τὴν ἐπιβίωσή τους ὅσο εἶναι ὑγιεῖς, χωρὶς ποτὲ νὰ τοὺς καλύπτουν τὰ νοσήλια, σὰν νὰ ἔχουν γεννηθεῖ ἀπὸ καμιά βελα-

χρήματος, ἀπὸ τὴν ἀποκαρδιωτικὴ φειδωλία τῶν ὁποίων καὶ ὁ ἴδιος τελικὰ θὰ ἐγκαταλείψει τὴ Ρώμη γιὰ νὰ ἀποσυρθεῖ στὴν Καλαβρία, ὅπου καὶ θὰ ἀποβιώσει⁶³ μετὰ ἀπὸ λίγο. Τὴν πικρία τῆς γενιᾶς τοῦ Γαζῆ ἀκολουθεῖ μιὰ περίοδος πού, χωρὶς νὰ λύνει τὸ βιοποριστικὸ πρόβλημα τῶν λογίων, ἰδίως τὸ συνταξιοδοτικόν,⁶⁴ προσφέρει μεγαλύτερη ἄνεση μὲ τὴ δημιουργία περισσότερων πανεπιστημιακῶν ἐδρῶν Ἑλληνικῆς καί, τὸ σπουδαιότερο, σηματοδοτεῖ τὴν ἑναρξὴ καὶ τῆς ἑλληνικῆς πλέον τυπογραφίας.⁶⁵ Ὁ μαθητὴς τοῦ Δημήτριος Χαλκοκονδύλης⁶⁶ ἀνήκει στὴν τυχερὴ ἐκείνη γενιά.

Μὲ χαρακτηριστικὴ συγκατάβαση κατατάσσει στὴ δεύτερη θέση, μετὰ ἀπ' τοὺς πραγματικοὺς ἐφευρέτες —τοὺς μεγάλους δασκάλους καὶ φιλοσόφους⁶⁷ δηλαδή!—,

νιδιὰ ἢ ἀπὸ πέτρα κι ὄχι ἀπὸ ἀνθρώπινη ὑπαρξή. Ἔτσι, λοιπόν, ζεῖ στὴ Ρώμη, θὰ πεῖ στὸν Κάλλιστο. «Ὅμοια, δηλαδή, μὲ κείνους πού συντηροῦνται μὲ τὰ φάρμακα τῶν γιατρῶν, τὰ ὁποῖα οὔτε δυναμώνουν τὸν ὀργανισμό οὔτε καὶ τὸν ἀφήνουν νὰ πεθάνει» (βλ. L. Mohler, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*, τ. 3, Paderborn 1967, σσ. 576-577).

63. Βλ. E. Legrand, ὁ.π., σ. XL καὶ σημ. 1 καὶ 2, πού παραθέτει μαρτυρία τοῦ Κωνσταντίνου Λάσκαρη, ὅτι τὸν Γαζῆ ἢ τῶν τυραννούντων φειδωλία [...] ἐς Καλαβρίαν ἀπήλασε καὶ ἐν Πολυκάστρῳ, φεῦ, ἀδόξως θανεῖν ἠνάγκασεν. Ὁ Κ. Λάσκαρης ὑπῆρξε ἄλλο ἓνα θύμα τῆς φειδωλίας τῶν τυραννούντων: ἔχει περιλάβει τὴ μαρτυρία αὐτὴ σὲ «ἓνα δριμύ κατηγορητήριο ἐνάντια στὴ φτώχεια καὶ τὴν ἐγκατάλειψή ἀπὸ τις οποιεῖς υποφέρει ὑπὸ τὴν παρούσα κυβέρνησιν» τῆς Μεσσηνίας, ὅπως σημειώνει ὁ N. Wilson, *Απὸ το Βυζάντιο στὴν Αναγέννηση...*, σσ. 217-218, πού διατηρεῖ ἀτεκμηρίωτες ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν ἀλήθεια τῶν καταγγελιῶν.

64. Αὐτὴ ἦταν ἡ οὐσία τοῦ οἰκονομικοῦ προβλήματος πού ἀντιμετώπισε ὁ Γαζῆς στὰ γεράματά του μὲ τὴν ἐπισώρευση τῶν ποικίλων ἀσθενειῶν πού τὸν περιτριγύριζαν, ἓνα ζήτημα πού βέβαια στὴν ἐποχὴ του δὲν ὑπῆρχε περίπτωση νὰ τεθεῖ ὡς αἷτημα σὲ συλλογικὸ ἐπίπεδο, πρέπει ὅμως νὰ τὸ ἔχουμε ὑπόψιν μας ὅταν ἀσχολούμαστε μὲ τὰ γερατιὰ τῶν ξεριζωμένων Ἑλλήνων λογίων. Ἔτσι ὁ θάνατος τοῦ Βησσαρίωνα πού τὸν συντηροῦσε (οὐδεὶς γὰρ ἐμοὶ χορηγεῖ οὐδὲν πλὴν τῆς σῆς ἱερᾶς κεφαλῆς, τοῦ ἔγραφε λίγο πρὶν ἐκείνους πεθάνει. Καὶ τὸ ποσὸ αὐτὸ ἄλλοθι μὲν ἴσως ἀρκέσει· ἐνταῦθα δὲ οὐκ ἀρκεῖ, βλ. L. Mohler, *Kardinal Bessarion...*, σ. 578) προεξόφλησε τὴν ἀποχώρησή του ἀπὸ τὴ Ρώμη καὶ τὸ σύντομο τέλος του. Ἐγραφε χαρακτηριστικὰ στίς 13 Ἀπριλίου 1473, ὁ.π., 584: νῦν, ὅτ' ἀποθανόντος τοῦ Νικαίας (Βησσαρίωνα) οὐδὲν παρ' οὐδενὸς ἔχω λαμβάνειν εἰς τὸν βίον..., δεῖ με ἀποχωρεῖν τῆς Ρώμης καὶ τῶν ἐνθάδε ἀρχόντων). Ἀκόμα καὶ ὁ Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος, στὰ γεράματά του στὴ Ρώμη, ἔφτασε σὲ σημεῖο νὰ πουλάει τὰ βιβλία του γιὰ νὰ ἐπιζήσει (Κ. Στάικος, *Βιβλιοθήκη...*, σ. 182 καὶ σημ. 244).

65. Ἐξαιτίας τῶν τόνων καὶ τῶν πνευμάτων ἡ κατασκευὴ καὶ κυρίως ἡ στοιχειοθέτηση ἑλληνικῶν τυπογραφικῶν στοιχείων ἦταν ἐγχείρημα περίπλοκο καὶ πολὺ πιὸ δύσκολο σὲ σύγκριση μὲ τὰ λατινικὰ (N. Barker, *Aldus Manutius and the Development of Greek Script and Type in the Fifteenth Century*, Sandy Hook, Connecticut 1985· Κ. Στάικος, *Χάρτα...*, σ. 144· πρβλ. καὶ τὰ λόγια τοῦ Μουσούρου, ἐδῶ παρακάτω σημ. 145), ὅπως τονίζει μὲ ἔμφαση καὶ ὁ Δημήτριος Χαλκοκονδύλης: «Ἐφευρέθηκε ἀπὸ παλιότερα ἓνα κοινὸν ἀγαθόν, πού προσφέρει στὴ διάθεσιν ὅσων ἀγαποῦν καὶ μελετοῦν τὸν λόγον ἀφθονία βιβλίων λατινικῶν —ἐννοῶ τὴν ἐκτύπωσή τους— καὶ τὸ ἴδιο ἦταν ἐπιθυμητὸ καὶ γιὰ τὰ ἑλληνικὰ βιβλία. Ἀλλὰ κανεὶς δὲν τολμοῦσε, μέχρι καὶ σήμερα, νὰ καταπιαστεῖ μ' αὐτὸ τὸ ἀξιόλογο ἔργο, ἐπειδὴ φοβόταν τίς δυσκολίες τοῦ ἐγχειρήματος» (βλ. E. Legrand, ὁ.π., σ. 13).

66. Γι' αὐτόν: Κ. Στάικος, *Χάρτα...*, σσ. 215-245.

67. Προκειμένου νὰ μιλήσει γιὰ ὑλικὲς κατακτήσεις τῆς ἀνθρωπότητας, γιὰ ἐφευρέσεις, φροντίζει μὲ ἐπιμέλεια νὰ τονίσει ἐξαρχῆς τὴν ἀνωτερότητα τοῦ πνεύματος ἀπέναντι στὴν ὕλη, ἐπιφυλάσσοντας τοὺς δημιουργοὺς τοῦ πολιτιστικοῦ οἰκοδομήματος καὶ μόνο τὴν ιδιότητα τοῦ ἀληθινοῦ ἐφευρέτη: «Πάνω ἀπ' ὅλους πρέπει νὰ τιμοῦμε καὶ νὰ θαυμάζουμε ἐκείνους πού ἐφεύραν τὴν παιδεία, καὶ μάλιστα τὴ φιλοσοφία. Σ' αὐτοὺς ὀφείλουμε τὴ μέγιστη εὐγνωμοσύνη, γιατί μὲ ἐφευρετικὴ δύναμη καὶ σὰν ἀπὸ θεϊκὴ παρόρμηση μᾶς ἔδειξαν τὸν ἀληθινὸ καὶ ὀρθὸ δρόμο γιὰ νὰ ζοῦμε πραγματικὰ μὲ τὸν τρόπο ὁ ὁποῖος ἀρμόζει στοὺς ἀνθρώπους καὶ μὲ τὸν ὁποῖο μποροῦμε νὰ βροῦμε τὴν εὐτυχία» (βλ. E. Legrand, ὁ.π., σ. 13).

τούς έφευρέτες τών χρησίμων, πού, προικισμένοι άπ' τή φύση, όχι μόνο διάλεξαν νά μήν τεμπελιάζουν άπρακτοι και άνώφελοι, αλλά και στόλισαν τή ζωή μας με πολλά και ώραϊα πράγματα!⁶⁸ Άλλά δέν τελειώσαμε: Οί έπινοητές τών ύλικών πρακτικών έφευρέσεων διακρίνονται με τή σειρά τους σε δυο κατηγορίες, ανάλογα με τόν στόχο τους. Άν επιδιώκουν τό κοινό όφελος, δικαιούνται τόν τίτλο του εύεργέτη τής ανθρωπότητας. Άν επιδιώκουν τό άτομικό τους κέρδος, καλοί είναι κι αυτοί, αλλά όχι βέβαια και ίσοι⁶⁹ με τούς άλλους.

Ό κλασικός πανεπιστημιακός δάσκαλος, άναπαράγοντας τό διαχρονικό άξίωμα τής αρχαιότητας ότι ή καταξίωση τής ατομικής ύπαρξης συντελείται πρώτιστα μέσα άπό τόν σκοπό τής κοινωνικής προσφοράς, κάνει ταυτόχρονα ένα γενναίο βήμα πρós τήν εποχή του, πού μόλις έχει ανακαλύψει τό άγαθό τής ελεύθερης σκέψης και γεύεται τήν αίσθηση μιās πρωτόγνωρης ατομικότητας. Άπό τή μιὰ παρεμβαίνει άνησυχώντας για τήν κατεύθυνση πού άρχίζει νά παίρνει ή έξαρση τής ελευθερίας πρós μορφές ένός ξεκάθαρα (πλέον) ατομικισμού με έκδηλώσεις διασπαστικές ή άνοιχτά αντικοινωνικές, γι' αυτό και ό λόγος του έχει αυτόν τόν άκαδημαϊκό τόνο πού άποπνέει διδακτισμό και άκούγεται δογματικός και συντηρητικός. Έπιδιώκει συνειδητά νά θυμίσει τό αρχαιοελληνικό μέτρον, πού συμφιλιώνει τήν ατομικότητα με τό σύνολο μέσα άπό τήν άρμονική ένταξή της στο πλαίσιο τής κοινωνίας, έξω άπό τήν όποία ή εύδαιμονία είναι άνέφικτη⁷⁰ για τόν άνθρωπο. Συστάσεις κάθε άλλο παρά αυτόνομες για τήν κοινωνία τών συγχρόνων του, πού πραγματοποιούσε τά πρώτα της βήματα στο πεδίο τής έκκοσμίκευσής της.

Άπό τήν άλλη, παράλληλα μ' αυτόν τόν άκαδημαϊκό συντηρητισμό, ό Χαλκοκονδύλης, μέσα στον σταθερό και επίμονο άγώνα του για τήν έκτύπωση ελληνικών βιβλίων,⁷¹ είναι ό πρώτος Έλληνας λόγιος πού κατεβαίνει άπό τήν άπρόσιτη πανεπιστημιακή καθέδρα για νά

68. «Άλλά βέβαια άξίζει νά επαινούμε κι όσους έπνοούν και κάτι χρήσιμο, όχι μονάχα γιατί, προικισμένοι άπ' τή φύση [με «δεξιότητες», με «ταλέντο»], δέν εγκαταλείπονται στη φυγοπονία ούτε διαλέγουν νά ζούν έτσι άργόσχολοι κι άνώφελοι, αλλά στολίζουν τή ζωή μας με πολλά και ώραϊα πράγματα κι επιπλέον, με τήν έπιμέλεια και τή φιλοπονία τους παρακινούν και όσους άλλους είναι γενναίοψυχοι και πλασμένοι για τά καλά έργα νά επιτελέσουν κάτι ωφέλιμο και άξιόλογο» (E. Legrand, ό.π., σ. 13): Όλοφάνερα ό Χαλκοκονδύλης αναφέρεται κυρίως στους καλλιτέχνες και γενικότερα σε όσους άσχολούνται με τίς κλασικές Καλές Τέχνες.

69. «Έπίσης καλό έργο φαίνεται νά έπιτελούν και όσοι άσχολούνται με παρόμοια έγχειρήματα άποβλέποντας στο άτομικό τους όφελος. Όσοι όμως επιπλέον φροντίζουν για τήν κοινωνία και προσπαθούν πάντοτε νά έφευρίσκουν κάτι ωφέλιμο [για όλους], κατά τή γνώμη μου διαφέρουν σε τόσο μεγάλο βαθμό, ώστε οί πρώτοι, καθώς κοιτάζουν μονάχα τόν έαυτό τους, πετυχαίνουν και άνάλογες έφευρέσεις [δηλαδή περιορισμένης έφαρμογής και άξίας, χρήσιμες μόνο γι' αυτούς τούς ίδιους], ένω οί δεύτεροι, έκτός άπό τήν ωφέλιμη έφεύρεση, δείχνουν και χρηστότητα και άγάπη για τόν άνθρωπο. Γι' αυτό και είναι δίκαιο νά τούς κατατάσσουμε ανάμεσα στους εύεργέτες» (E. Legrand, ό.π.).

70. Πηγή τής άποψης αυτής είναι ή πλατωνική ιδέα για τήν άτέλεια, τήν έλλειψη πληρότητας τής ύπαρξης του ανθρώπου, ή όποία τόν ώθεϊ στη συμβίωση με τούς όμοίους του και τή δημιουργία τής κοινωνίας, τής πολιτείας (βλ. Θ. Νικολάου, *Αί περί πολιτείας και δικαίου ιδέαι του Γ. Πλήθωνος Γεμιστού, Θεσσαλονίκη* 1989, σσ. 59-66).

71. Μ. Μανούσας-Κ. Σταίχος (έπιμ.), *Η έκδοτική δραστηριότητα τών Έλλήνων...*, σ. 68: «άπό τούς πρώτους πού συνειδητοποίησαν τή σημασία τής τυπογραφικής τέχνης».

συγχρωτισθεῖ με τὸν κόσμο τῆς παραγωγῆς. Θὰ ζήσει τὴ βαρεῖα ἀτμόσφαιρα τοῦ τυπογραφείου καὶ θὰ ἐκτιμήσει στὴν πράξη τὴν κοινωνικὴ προσφορὰ τῶν τεχνικῶν καὶ ὑλικῶν δομῶν, ἀλλὰ καὶ τὴ σημασία τῶν οἰκονομικῶν⁷² παραγόντων. Πρῶτος ἐκεῖνος θὰ μιλήσει δημόσια στὸν κόσμο τῶν λογίων γιὰ τὶς ὀφειλές τῆς ἀνθρωπότητας στὴν τεχνολογία, συμβάλλοντας στὴν κοινωνικὴ ἀναβάθμιση τῶν ἀντίστοιχων ἐπαγγελματιῶν, ἔστω καὶ μέσα ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἰδεοκρατικὴ ἱεράρχηση.

Ἄν ὁ Χαλκοκονδύλης ζυγίζει καὶ μετράει τὰ λόγια του⁷³ δίνοντας κάπως τὴν ἐντύπωση πὼς μιλάει γιὰ τὶς τέχνες με μισὴ καρδιὰ καὶ κατὰ παραχώρησιν, ὁ Γιάννος Λάσκαρης, ὁ μαθητὴς του, με τοὺς ἀνοιχτοὺς ὀρίζοντες ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν πολιτικὴ δομὴ τῆς σκέψης του, θὰ κάνει ἓνα τεράστιο ἄλμα. Θὰ ἐξισώσει σχεδὸν τὸν Ἡφαίστου⁷⁴ με τὴν Ἀθηνᾶ, τὶς τέχνες με τὴ σοφία: *Ἡφαίστου πραπίδεςσι καὶ ἐννεσίαισιν Ἀθήνης*⁷⁵ ὁ Λάσκαρης χαράζει τὴ λεωφόρο ποὺ ὁδηγεῖ στὴν ὀριστικὴ ρῆξη με τὴ νοοτροπία τοῦ παρελθόντος, ἐγκαινιάζοντας τὴν ἐποχὴ τοῦ Μουσούρου. Ὁ Βησσαρίων καὶ ὁ Θεόδωρος Γαζής, με τὴν ὀξύτατη διορατικότητα τοῦ πολιτικοῦ αἰσθητηρίου τους, ἀγκάλιασαν ἀμέσως τὴν ἐφεύρεση τῆς τυπογραφίας, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ προλάβουν νὰ χαροῦν τὴν ἀνάπτυξή της· ὁ Χαλκοκονδύλης καὶ ὁ Λάσκαρης ὑπῆρξαν οἱ σκαπανεῖς τῆς ἐκδοσης ἑλληνικῶν βιβλίων· ἀλλὰ ἡ γενιὰ τοῦ Μάρκου Μουσούρου, τοῦ μαθητῆ τους, εἶναι ἐκεῖνη ποὺ ἀνδρώνεται κυριολεκτικὰ μέσα στὰ τυπογραφεῖα μεγαλώνοντας με τὴ βαρεῖα μυρωδιὰ τῆς μελάνης καὶ τοῦ χαρτιοῦ μέσα στοὺς ἐκκωφαντικοὺς θορύβους τῶν πιεστηρίων. Ἐξοικειώνεται ὅχι μονάχα με τὴ διαβόητη τάξη τῶν τυπογράφων,⁷⁶ ἀλλὰ κυρίως με τὸν ἐπιχειρησιακὸ χαρακτήρα τῆς ἐκδοτικῆς δραστηριότητας. Ἐχει μάθει πιά νὰ σταθμίζει «ἀπὸ μέσα» τὴ θεμελιακὴ σημασία τοῦ κεφαλαίου καί, με κυμαινόμενη σύμπνοια, συνεργάζεται με τοὺς συνήθως ἀκατέργαστους⁷⁷

72. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ M. Lowry, *The World of Aldus Manutius...*, σ. 81 καὶ 91, ὅλες οἱ τυπογραφικὲς ἐπιχειρήσεις ποὺ ὁ Χαλκοκονδύλης ἐμφύχωσε ἢ βοήθησε δὲν ἄντεξαν οἰκονομικὰ καὶ ἦταν βραχύβιες: Εἶχε, λοιπόν, καυτὴ προσωπικὴ πείρα τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ διάδοση τῶν πνευματικῶν ἀγαθῶν, ἀπὸ ἓνα σημεῖο καὶ πέρα, βρισκόταν σὲ ἀπόλυτὴ συνάρτηση με τὴ νομοτέλεια τῶν οἰκονομικῶν μηχανισμῶν. Γιὰ τὴν ἐπένδυση κεφαλαίων σὲ τυπογραφικὲς ἐπιχειρήσεις καὶ τοὺς κινδύνους της, βλ. M. Lowry, ὁ.π., σσ. 13-18.

73. Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸ, κατὰ τὴ γνώμη μας, ὅτι δὲν ἀναφέρει κὰν τὸ ὄνομα τοῦ πρωτοπόρου κατασκευαστῆ ἑλληνικῶν τυπογραφικῶν στοιχείων καὶ μόνιμου συνεργάτη του, τοῦ Δημητρίου Δαμιλᾶ (τὸν ὁποῖο βιογραφεῖ ὁ K. Στάικος, *Χάρτα...*, σσ. 135-172).

74. Προτάσσει μάλιστα τὸν θεὸ τῆς μεταλλουργίας καὶ τῶν τεχνῶν ἀπὸ τὴν Ἀθηνᾶ, τὴ μοναδικὴ ἀρχαιοελληνικὴ θεότητα ποὺ εἶναι καθαρὸ προϊόν τοῦ ἐγκεφάλου —ἀπευθείας μέσα ἀπ' τὸ κεφάλι τοῦ Δία. Πνεῦμα ποὺ ὅμως δὲ μποροῦσε παρὰ νὰ γεννηθεῖ χάρις στὴ δραστηριότητα τῶν τεχνῶν, χάρις στὸ σφυρὶ τοῦ Ἡφαίστου.

75. «Μὲ τὴ διάνοια τοῦ Ἡφαίστου καὶ τὸν φωτισμὸ τῆς Ἀθηνᾶς ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου ἀπέκτησε ἓνα γιὰ τρικὸ αἰῶνος»: τὰ γράμματα (βλ. Anna Meschini, *Giano Lascaris...*, σ. 43).

76. Βλ. M. Lowry, *The World of Aldus Manutius...*, σσ. 26-29, 31: ὁ συγγρ. ἐπισημαίνει πὼς οἱ κατηγορίες ποὺ ἐκτοξεύονταν ἐναντίον τῶν τυπογράφων ἀποκαλύπτουν τὴν ἀμηχανία τῶν ἀντιδραστικῶν κύκλων μπροστὰ στὴν προοπτικὴ τῆς διάδοσης τῶν βιβλίων καὶ τῆς ἐξάπλωσης τῆς γνώσης. Ἐπίσης, ἀπὸ μιὰν ἄλλη ἀποψη, ἰδίως οἱ κατηγορίες γιὰ ἠθικὰ παραπτώματα δείχνουν τὴν ἀντίδραση τῆς ταξικῆς κοινωνίας στὴν ἀπρόσμενη ἀναβάθμιση ἐνὸς ἀκόμη ἀστικοῦ στρώματος.

77. Ὁ Ἑρασμος ἔχει ἀπαθανατίσει τὴν ἀντιπροσωπευτικὴ φυσιογνωμία τοῦ συνεταίρου καὶ πεθεροῦ τοῦ Ἄλδου, τοῦ Ἀντρέα Torresani ἀπὸ τὴν Asola, στὸν περίφημο διάλογό του με τὸν εὐγλωττο τίτλο *Opulentia sordida* («Ἄξιος πλοῦτος», βλ. M. Dazzi, *Aldo Manuzio e il dialogo veneziano di Erasmo*, Vicenza 1969· ἄλλη βιβλιογραφία καὶ σχόλια γιὰ τὸν ρόλο του παραθέτει ὁ M. Lowry, *The World of Aldus Manutius...*, σσ. 76-78 καὶ 152-153).

κατόχους τοῦ χρήματος, ἀναγνωρίζοντάς τους ὡς βασικούς συντελεστές⁷⁸ τοῦ μεγάλου ἐγχειρήματος.

Μέσα ἀπ' αὐτὴν τὴν εὐθραυστη καὶ δύσκαμπτη συμπόρευση μὲ ἐκπροσώπους τῶν ἀνερχόμενων ἀστικῶν στρωμάτων, οἱ Ἑλληνες λόγιοι τῆς Βενετίας, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους προφανῶς ἀνήκουν ἐπίσης στὴν ἀστική τάξη,⁷⁹ ἐμπεδώνουν τὶς κατευθυντήριες γραμμὲς ποὺ ἐπίμονα καὶ ἀνυποχώρητα προωθεῖ ὁ Λάσκαρης. Μπολιάζονται καὶ ζυμώνονται μὲ τὶς ἐπιστημονικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀναζητήσεις τῆς ἐποχῆς τους καὶ συμβάλλουν μὲ τὸν τρόπο ποὺ μποροῦν στὴν ἐπεξεργασία τους: προσφέρουν τὴν ἀνεκτίμητη βοήθειά τους στὴν ἐπισήμανση, τὴν ἀποκατάσταση, τὴ δόκιμη ἐρμηνεία καὶ τὴν ἀξιοποίηση τῶν ἐπιστημονικῶν ἔργων τῆς ἀρχαιότητος.⁸⁰ Καὶ καθὼς ἡ τέχνη τῆς τυπογραφίας ἐδραιώνεται καὶ

78. Ὁ Μάρκος Μουσούρος ἐκφράζει τὴν εὐγνωμοσύνη του γιατί, ὅταν πέθανε Ἄλδος ὁ πολὺτλας καὶ συνέβαινε τῶν γραικούτων τὴν δαιδαλουργίαν χρεῦεν, ἀνέλαβε ὁ Ἀνδρέας Ἀσullaτος (ὁ Torresani) νὰ συνεχίσει [τελικὰ] τὸ ἔργο τοῦ γαιμπρού του (E. Legrand, ὁ.π., σ. 146). Ἀλλὰ τὸ πόσο εἶχαν μάθει πᾶσι οἱ λόγιοι νὰ δείχνουν κατανόηση στὶς ἀπαιτήσεις τῶν ἐπιχειρηματιῶν γιὰ τὸν προσπορισμὸ κέρδους φαίνεται ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ Μουσούρου ἡδὴ τὸ 1498, ὅταν, μετὰ τὴ μνημειώδη πεντάτομη πρώτη ἐκδοσὴ τῶν Ἀπάντων (σχεδόν) τοῦ Ἀριστοτέλη, ἔχει τὴν ἐμπνευση νὰ προωθήσει γιὰ δημοσίευσή τὴν Ἑνέα Κωμωδίες τοῦ Ἀριστοφάνη, προτείνοντάς τις στὸ ἀγοραστικὸ κοινὸ τῶν λογίων ὡς ψυχαγωγίαν, ὡς ἀναψυχή, μετὰ τὴν τῶν λεπτῶν καὶ μετεώρων ἀνάγνωσιν! Στὸ τέλος μάλιστα τονίζει μὲ νόημα πῶς, ἀγοράζοντας ἀγόγγυστα καὶ χωρὶς μικρολογίας γιὰ τὰ τυπογραφικὰ λάθη καὶ τὴ βιαστικὴ ἐκδοσὴ τοῦ ἔργου, ἀλλὰ οὔτε καὶ γιὰ τὴν ἀλμυρὴ τιμὴ του (μηδ' ἀργυραμοιβικῶς), θὰ συμβάλουν στὴ συνέχισή τῶν ἐλληνικῶν ἐκδόσεων, τοὺς ἐπιστάτας τῆς βιωφελούς ταυτησὶ μηχανῆς διεγείραντες (E. Legrand, ὁ.π., σσ. 48-49· πρβλ. καὶ N. Wilson, *Απὸ το Βυζάντιο στὴν Αναγέννηση...*, σσ. 264-265, ὁ ὁποῖος, ὅπως καὶ σὲ ἀρκετὲς ἄλλες περιπτώσεις, παρερμηνεύει τὸ ἐλληνικὸ κείμενο): Εἶναι ξεκάθαρο πῶς ὁ πληθυντικὸς περιλαμβάνει ὅχι μόνον τὸν Ἄλδο, ἀλλὰ κυρίως τοὺς βλοσυροὺς ἐμπορικοὺς συνεταίρους του καὶ πάνω ἀπ' ὅλους τὸν μέλλοντα πεθερὸ τοῦ Ἀντρέα Torresani.

79. Δὲν ἔχει ἐπιστημανθεῖ ὡς τώρα ὅτι ὁ Μάρκος Μουσούρος προερχόταν ἀπὸ τὴν τάξιν τῶν «Κρητικῶν εὐγενῶν», ὅπως βεβαιώνει ἡ ἴδια ἡ βενετικὴ Σύγκλητος στὴν ἀπόφασή γιὰ τὸν διορισμὸ του στὴν ἔδρα τοῦ καθηγητῆ Ἑλληνικῶν τῆς Σχολῆς τῆς Καγκελαρίας τοῦ Ἁγίου Μάρκου (23 τοῦ Γενάρη 1512 — φησίστηκε στὶς 17 τοῦ Φλεβάρη), στὴν ὁποία πλέκει τὸ ἐγκώμιό του γιὰ τὶς ἐξαιρετικὲς τοῦ διδακτικὲς ικανότητες: «Ὁ ἔξοχος (praestantissimus, ὁ καλύτερος ἀπ' ὅλους) στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα, ἀλλὰ ὅχι λιγότερο καὶ στὴ λατινική, ποὺ ξεπέρασε ὅλους τοὺς ἄλλους καθηγητὲς τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων καὶ σὲ σύγκρισή μαζὶ τοὺς ὑπερέχει κατὰ πολὺ, ὁ κύριος Μάρκος Μουσούρος, πολίτης δικῆς μας τῆς Κρήτης (civis noster cretensis, τὸ κείμενο βλ. F. Foffano, «Marco Musuro professore di greco a Padova e a Venezia», *Nuovo Archivio Veneto*, τ. 3 (1882), σ. 473). Ἄν ἐξαίρεσουμε τὸν Νικόλαο Βλαστό ποὺ ἐπίσης εἶχε τὴν «κρητικὴ εὐγένεια», ὅπως μᾶλλον καὶ ὁ Ζαχαρίας Καλλιέργης, οἱ ὑπόλοιποι Κρητικοὶ λόγιοι, ὁ Ἰωάννης Γρηγορόπουλος, ὁ Δημήτριος Δούκας, ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιόκαπας καὶ ἴσως καὶ ὁ Νικόλαος Βυζάντιος ἀνήκουν πιθανότατα στὴν ἀστικὴ τάξιν.

80. Γιὰ τὸ εὐρύτατο αὐτὸ ζήτημα, μὲ τὸ ὁποῖο ἀσχολούμαστε διεξοδικὰ στὴν ἐκτεταμένη ἀνεκδοτὴ μελέτη ποὺ ἀναφέραμε στὴ σελ. 59, θὰ περιοριστοῦμε νὰ παραπέμψουμε: Mariarosa Formentin, *I codici greci di medicina nelle Tre Venezie*, Πάντοβα 1978· M. I. Μανούσας, «La contribution des grecs à la copie, l' édition, la traduction et l' étude des textes hippocratiques après la chute de Constantinople (1453)», *Hippocrate et son héritage*, Colloque Franco-Hellénique d' Histoire de la Médecine, Λυών 1985, σσ. 197-206· N. Wilson, *Απὸ το Βυζάντιο...*, σσ. 127, 146, 148-149, 161, 206-207, 208, 209, 213-216, 235, 240-241, 269, 271 καὶ 281· J. Harris, *Greek emigres in the West*, Camberley 1995, σσ. 151-189. Στὸ τρίτομο ἔργο του ὁ Γ. Καραῆς, *Οἱ ἐπιστῆμες στὴν Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα καὶ ἔντυπα*, τ. 1 (Τὰ μαθηματικά), τ. 2 (Οἱ ἐπιστῆμες τῆς φύσης) καὶ τ. 3 (Οἱ ἐπιστῆμες τῆς ζωῆς), Ἀθήνα 1992, 1993 καὶ 1994 ἀντίστοιχα, ἔχει συγκεντρώσει ἕνα ἐπιβλητικὸ ἀριθμὸ χειρογράφων, ποὺ πιστοποιεῖ τὴ διαρκὴ ἐπαφὴ τῆς ἐλληνικῆς παιδείας καὶ ἐκπαίδευσης μὲ τὶς θετικὲς ἐπιστῆμες τόσο στὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ὅσο καὶ στὴν προηγούμενη, ἀλλὰ καὶ στὴ μεταγενέστερη. Γιὰ τὴν ἐλληνικὴ τεχνολογία βλ. τώρα τὸν Κατάλογο τῆς Ἐκθεσῆς τῆς Ἑταιρείας Μελέτης Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Τεχνολογίας καὶ τοῦ Τεχνικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης *Αρχαία Ἑλληνικὴ Τεχνολογία*, Θεσσαλονίκη 1997, ὅπου καὶ πρόσφατα βιβλιογραφία.

ἐξελίσσεται, καθὼς ἡ μιὰ ἔκδοση διαδέχεται τὴν ἄλλη, ὁ καινούργιος κόσμος ποὺ ὀνειρεύονται δείχνει ὅλο καὶ πιὸ καθαρὰ τὸ πρόσωπό του:

Τὸ μέλλον ἀνήκει στὴν τεχνολογία⁸¹ καὶ στὶς θετικὲς ἐπιστῆμες. Ἡ ἀφθονία τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν, ποὺ φέρνει ἡ αὐξηση τῆς παραγωγικότητας μὲ τὴ ραγδαία ἐξέλιξη τῶν μέσων παραγωγῆς, ὁδηγεῖ στὴν εὐημερία. Καὶ ἤδη ἡ ἀφθονία μεταφέρεται στὴ σφαῖρα τοῦ πολιτισμοῦ, μεταφράζεται πιά σὲ ἀφθονία καὶ τῶν μέσων γιὰ τὴν πλατύτερη διάδοση τῆς παιδείας, τῶν βιβλίων. Τὸ βιβλίο γίνεται ἐπιτέλους κι αὐτὸ ἓνα οἰκονομικὸ ἀγαθὸ εὐρύτερης κατανάλωσης, ποὺ διατίθεται πιά στὸ ἐμπόριο⁸² παύοντας νὰ ἀποτελεῖ προνόμιο⁸³ τῆς ἀρχουσας τάξης, σὲ τιμὴ συγκεκριμένη, σχετικὰ ὁμοιογενῇ καί, πάντως, ἀσύλληπτα πιὸ προσιτὴ ἀπὸ τὸ παρελθόν. Ἡ πολυμερὴς αὐτὴ ἀνάπτυξη σηματοδοτεῖ τὴν ἐμφάνιση μιᾶς νέας ἐποχῆς, ποὺ σὲ πολλοὺς τομεῖς τῆς ἐπιστήμης⁸⁴ καὶ τῆς τεχνολογίας ἔχει ὑπερφαλαγγίσει πανηγυρικὰ τὶς προόδους τῆς ἀρχαιότητας. Ἔτσι, σὲ γενικὲς γραμμές, μπορεῖ νὰ γίνῃ πιὸ κατανοητὸς ὁ ἀσυγκράτητος ἐνθουσιασμὸς τοῦ Μουσούρου στὴν ἀπερίφραστη κατάφαση, στὸν διθυραμβικὸ ὕμνο τῶν καιρῶν του ποὺ εἶδαμε νὰ συνθέτει.

Ἀλλὰ αὐτὸ τὸ εὐόιωνο μέλλον, ὅπως εἶπαμε πιὸ πάνω, δὲν ἦταν ὁ Λάσκαρης καὶ ὁ Μουσούρος ποὺ τὸ διέβλεψαν πρῶτοι. Ἦδη πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνα ὁ δάσκα-

81. «Τὰ πάντα εἶναι τεχνολογία», διακηρύσσει μὲ τὸν ἀπαράμιλλο τρόπο του καὶ ὁ F. Braudel, *Capitalism and Material Life...*, σ. 244 (συνοπτικὴ παρουσίαση τῶν σχετικῶν ἐξελίξεων βλ. στὸ βιβλίο τοῦ C. Cipolla, *Ἡ Εὐρώπη πρὶν ἀπὸ τὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση*, μτφρ. Π. Σταμούλη, Ἀθήνα 1988, σσ. 219-240· βλ. ἐπίσης: E. Ashtor, «The Factors of Technological and Industrial Progress in the Later Middle-Ages», *The Journal of European Economic History*, τ. 18 (1989), σσ. 7-36 [= Τοῦ ἴδιου, *Technology, Industry and Trade. The Levant versus Europe, 1250-1500*, Variorum, Λονδίνο 1992, VIII]· J. H. Pryor, *Geography, Technology and War. Studies in the Maritime History of the Mediterranean, 649-1571*, Cambridge 1988, σσ. 39-86). Ὁ A. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία...*, σ. 393, ἀπ' τὴν ἄλλη, σημειώνει πὼς ἦδη στὴ διάρκεια τῆς συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας «οἱ Ἕλληνες μένουν ἔκπληκτοι ἐμπρὸς στὸν λαμπρὸ πολιτισμὸ ποὺ ἀντικρύζουν, ἐμπρὸς στὴ θαυμαστὴ ἐπίδοση τῶν Ἰταλῶν ὅχι μόνον στὰ γράμματα, ἀλλὰ καὶ στὶς τέχνες καὶ στὶς ἐπιστῆμες».

82. Βλ. R. Greci, «Tra economia e cultura: il commercio librario nell'Italia del tardo Medio Evo», *Mercati e consumi*, Io Convegno Nazionale di Storia del Commercio in Italia, Μπολόνια 1986, σσ. 62-64 καὶ 65 (πλούσια βιβλιογραφία).

83. Βιβλιοτάφους ἀποκαλοῦσε ὁ Μάρκος Μουσούρος ἐκείνους ποὺ ἔκρυβαν τὰ χειρόγραφα ποὺ κατεῖχαν καὶ δὲν τὰ φανέρωναν στοὺς φιλομαθεῖς (E. Legrand, *ἑ.π.*, τ. 2, σ. 395). Προφανῶς ἀπὸ τὸν Μουσούρο ἔμαθε τὸν νεολογισμό αὐτὸν ὁ Ἄλδος Μανούτιος, ποὺ τὸν χρησιμοποίησε ἀργότερα σὲ μιὰ προλογικὴ ἀφιέρωση, γιὰ τὴν ὁποία βλ. πρὸχειρα N. Wilson, *Ἀπὸ τὸ Βυζάντιο στὴν Ἀναγέννηση...*, σ. 237.

84. Γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐπιστημῶν καὶ τὶς κοινωνικὲς ἐπιπτώσεις τῆς βλ. τὸ κλασικὸ ἔργο τοῦ E. Garin, *Scienze e vita civile nel Rinascimento*, Bari 1965. Ἡ πλούσια νεότερη βιβλιογραφία βρίσκεται συγκεντρωμένη στὶς συμβολές τῶν: Marie Boas Hall, «Problems of the Scientific Renaissance», *The Renaissance. Essays in Interpretation*, (ἐπιμ. A. Chastel κ.ά.), Λονδίνο-Νέα Ὑόρκη 1982, σσ. 273-296· Ch. Schmitt, «Philosophy and Science in Sixteenth-Century Italian Universities», *ἑ.π.*, σσ. 297-336· G. Ongaro, «La medicina nello Studio di Padova e nel Veneto», *Storia della cultura veneta*, τ. 3/III, Vicenza 1981, σσ. 75-134· C. Maccagni, «Le scienze nello Studio di Padova e nel Veneto», *ἑ.π.*, σσ. 135-171. Δὲν εἶναι τυχαῖο, βέβαια, πὼς ἓναν αἰῶνα ἀργότερα, τὸ 1620, ὁ Francis Bacon θὰ συμπέσει μὲ τὸν Μουσούρο στὴν ἐκτίμησή του γιὰ τὶς τρεῖς σημαντικότερες προόδους τῶν νέων χρόνων σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἀρχαιότητα (ὀπλοποιία, ναυπηγικὴ καὶ τυπογραφία, βλ. A. Debus, *Ἀνθρώπος καὶ φύση στὴν Ἀναγέννηση*, μτφρ. T. Τσιαντούλα, Ἡράκλειο 1997, σσ. 1-2).

λος καὶ προστάτης τοῦ Λάσκαρη, ὁ Βησσαρίων,⁸⁵ εἶχε ἐπισημάνει τὴ σπουδαιότητα τῆς τεχνολογικῆς προόδου καὶ τὸν ἐπαναστατικὸ ρόλο τῶν ἐφευρέσεων στὴν ἐξέλιξη τῆς ἀνθρωπότητας. Μὲ τὴ γνωστὴ εὐστοχία καὶ σφαιρικότητα τῆς ἔκφρασής του εἶχε ἐξάρει τὴ σημασία τῆς τεχνολογίας καὶ τῶν συναφῶν ἐπιστημῶν στὴ μνημειώδη ἐπιστολὴ τοῦ⁸⁶ πρὸς τὸν δεσπότη τοῦ Μυστρᾶ Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο, στὴν ὁποία διατυπώνεται γιὰ τελευταία φορὰ ἡ ἑλληνικὴ ὀπτικὴ τῆς ἰδανικῆς διακυβέρνησης τοῦ κράτους. Ὑπερακοντίζοντας τὶς προτάσεις οἰκονομικῆς πολιτικῆς τοῦ παλίου δασκάλου τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος,⁸⁷ ὁ Βησσαρίων, αὐτὸς ὁ «πρῶτος Νεοέλληνας»,⁸⁸ θέτει γιὰ πρώτη φορὰ τὸ ζήτημα τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ τεχνολογικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ τῶν μέσων καὶ τῶν μεθόδων παραγωγῆς καὶ κυρίως τῆς ἐπιτακτικῆς ἀνάγκης γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ τεχνογνωσίας ἀπὸ τὶς ἰταλικὲς πόλεις:

Προτείνει τὴν ἀποστολὴν τεσσάρων ὥς ὀχτὼ νέων⁸⁹ στὴν Ἰταλία, οἱ ὁποῖοι νὰ μνηθοῦν στὶς τέχνες τῆς μηχανικῆς,⁹⁰ τῆς σιδηροποιητικῆς,⁹¹ τῆς ὀπλοποιητικῆς⁹² καὶ τῆς ναυπηγικῆς,⁹³ ὥστε νὰ εἰσαγάγουν καὶ νὰ ἀναζωογονήσουν, ἐπιστρέφοντας

85. Κ. Στάικος, *Χάρτα...*, σσ. 89-103· G. Lusini, «Recenti studi sul Concilio di Firenze e il cardinale Bessarione», *Studi Storici*, τ. 37/2 (1996), σσ. 667-684. Πρβλ. καὶ C. Capizzi, «Momenti di vita del Bessarione a Roma», *Θησαυρίσματα*, τ. 27 (1997), σσ. 101-123.

86. Γιὰ τὶς ἐκδόσεις τῆς ἐπιστολῆς βλ. Χρ. Π. Μπαλόγλου, «Προτάσεις οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς πολιτικῆς ἀπὸ τὸν Βησσαρίωνα», *Βυζαντινὸς Δόμος*, τ. 5-6 (1992), σ. 48 σημ. 3. Ὁ Α. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία...*, σ. 287, ποὺ τὴ χαρακτηρίζει «ἀληθινὸ πρόγραμμα ἐθνικῆς καὶ κοινωνικῆς πολιτικῆς», τὴν τοποθετεῖ στὰ μέσα τοῦ 1444.

87. Βιβλιογραφία γιὰ τὶς ιδέες τοῦ Γεμιστοῦ, βλ. Χρ. Π. Μπαλόγλου, *ἔ.π.*, σ. 47 σημ. 1 καὶ 2· Τοῦ ἴδιου, «Ὁ Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων σκαπανεὺς τῶν τεσσάρων ἀρχῶν φορολογίας τοῦ Adam Smith», *Βυζαντινὰ Μελέται*, τ. 6 (1995), σσ. 210-213. Ἐπίσης: Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Ἑλλήν σοσιαλιστὴς τῆς ΙΕ' ἐκατονταετηρίδος», *Πανδώρα*, τ. 1 (1850-1851), σσ. 154-155· C. M. Woodhouse, *George Gemistos Plethon, The Last of the Hellenes*, Ὁξφόρδη 1986· W. Blum, *Georgios Gemistos Plethon. Politik, Philosophie und Rhetorik im spätbyzantinischen Reich (1355-1452)*, Στουτγάρδη 1988. Α. Μπενάκης, λ. Πλήθων, *Παγκόσμιο Βιογραφικὸ Λεξικό*, τ. 8, Ἀθήνα 1988, σσ. 307-309.

88. Ὅπως τὸν ἔχει χαρακτηρίσει ὁ καθηγητὴς Ν. Παναγιωτάκης στὴν τηλεοπτικὴ ἐκπομπὴ «Ἑλληνισμὸς καὶ Δύση» (1991). Καὶ ὁ Α. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία...*, σ. 293: «Εἶναι ὁ Νεοέλληνας ποὺ αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ συνδεθεῖ στενὰ ὄχι μόνον μὲ τὴν πνευματικὴ παράδοση τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, ἀλλὰ καὶ τῆς Δύσης».

89. Κατάλληλης ἡλικίας, οὔτε πολὺ προχωρημένης [ὥστε νὰ μπορέσουν εὐκολότερα νὰ ἐξοικειωθοῦν μὲ τὴ γλῶσσα καὶ νὰ ἀφομοιώσουν πληρέστερα τὶς ἀντίστοιχες τέχνες] οὔτε καὶ πολὺ μικρῆς [νὰ μὴν εἶναι καὶ ἀμούστακοι —μήτε σφόδρα ἀπαλούς—, ὥστε νὰ ἀντεπεξέρχονται στὶς σκληρὲς ἀπαιτήσεις τῶν ἐπαγγελμάτων αὐτῶν]: Σπ. Λάμπρος, *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, τ. 4, Ἀθήνα 1930, σσ. 44 στ. 7 καὶ ἰδίως 21-23.

90. Σπ. Λάμπρος, *ἔ.π.*, σ. 43, στ. 16-23: ... τὴν ὀργανικὴν τε καὶ μηχανικὴν, μὲ τὴν ὁποία ἀνυψώνονται τὰ βάρη καὶ πέφτοντας εὐκολότατα χτυποῦν καὶ λειαίνουν ὅσα χρειάζονται (λείανση), πριονίζεται αὐτόματα ἡ ξυλεία, γυρίζουν οἱ μύλοι ταχύτατα καὶ μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ ἰσχὺ καὶ ἀνεβοκατεβαίνουν τὰ φουσερά στὰ χυτήρια ξεχωρίζοντας, χωρὶς καμιά παρέμβαση τοῦ ἀνθρώπου, τὰ μέταλλα ἀπὸ τὰ χρώματα.

91. «Ποὺ εἶναι τόσο χρησὶμὴ καὶ τόσο ἀπαραίτητη στοὺς ἀνθρώπους, ὥστε δίχως αὐτὴν οὔτε τὰ πολεμικά, ἀλλὰ οὔτε καὶ τὰ εἰρηνικά καὶ πολιτικά ἔργα δὲν μποροῦν νὰ εὐοδωθοῦν» (Σπ. Λάμπρος, *ἔ.π.*, στ. 23-27).

92. «Τὸ σχεδιασμὸ καὶ τὴν κατασκευὴ τῶν ὅπλων γιὰ τὴ φύλαξη [τῶν φρουρίων] καὶ τὴν ἄμυνα, χωρὶς τὰ ὁποῖα [πλέον] ἡ τέχνη τοῦ πολέμου δὲ μπορεῖ νὰ ἀσκηθεῖ σωστά» (Σπ. Λάμπρος, *ἔ.π.*, στ. 30-31).

93. «Ποὺ καταγίνεται μὲ τὰ μακρόστενα καράβια καὶ τὶς τριήρεις, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ μεταγωγικά καὶ στρογγυλὰ πλοῖα» (Σπ. Λάμπρος, *ἔ.π.*, σ. 44, στ. 1-3).

στο δεσποτάτο, τῇ βιοτεχνίᾳ τῶν ἀντίστοιχων κλάδων μὲ τὴ νέα προηγμένη τεχνολογία.⁹⁴ Ἡ ἐκμάθηση τῶν σχετικῶν εἰδικοτήτων εἶναι, λέει, ἀσύγκριτα πιὸ εὐκολὴ ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ τους ἀφομοίωση καί, κυρίως, μπορεῖ νὰ ὁλοκληρωθεῖ σὲ πολὺ σύντομο χρόνο.⁹⁵ Οἱ τέσσερις αὐτὲς τέχνες εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαῖες γιὰ τὴν αὐτάρκεια, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἴδια τὴν ἐπιβίωση⁹⁶ ἐνὸς κράτους. Μετὰ τὴν ἐγκατάσταση καὶ τὴν προώθηση τῶν παραπάνω βασικῶν τομέων κατασκευῆς, θὰ μπορούσαν νὰ εἰσαχθοῦν ἔπειτα καὶ ἄλλες τέσσερις τέχνες,⁹⁷ ποὺ εἶναι ἐπίσης ἀξιόλογες καὶ σημαντικὲς γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη: τῆς ὑαλουργίας, τῆς μεταξουργίας, τῆς ἐριουργίας καὶ τῆς βαφικῆς,⁹⁸ μὲ ἄλλα λόγια τῶν κλάδων μεταποίησης.⁹⁹

94. Ὁ Χρ. Π. Μπαλόγλου, «Προτάσεις...», ὅ.π., σσ. 63-64 καὶ 65 τονίζει τὴν πρωτοποριακὴ σημασία τῶν προτάσεων γιὰ τὴν τεχνικὴ ἐκπαίδευση τῶν νέων «στὴν προαγωγή τῆς βιοτεχνίας», ἐπισημαίνοντας ὅτι «μόλις στὸν αἰῶνα μας ἀναγνωρίσθηκε ἡ οἰκονομικὴ ἀξία τῆς παιδείας... καὶ ἡ συμμετοχὴ τοῦ ἀνθρώπινου κεφαλαίου... στὴν οἰκονομία».

95. Σπ. Λάμπρος, ὅ.π., σ. 43, στ. 16-17 (ῥᾶστά τε καὶ οὐ πολλοῦ χρόνου ἔστιν αὐτὰς διδασχθῆναι) καὶ 26-27 (ἐνταῦθ' αἱ ἄν εὐχερῶς καταμάθου).

96. Ὁλοφάνερα συμπίπτουν μὲ τοὺς κλάδους τῆς λεγόμενης βαρεῖας βιομηχανίας —καὶ ὁ Βησσαρίων εὐστοχα τὶς ἀποκαλεῖ ἀναγκαῖας τε καὶ χρησίμους τοῖς εὖ ζῆν ἐθέλουσι (Σπ. Λάμπρος, ὅ.π., σ. 44, στ. 6-7).

97. Εἰσὶ μέντοι καὶ ἄλλαι τέτταρες ἀξίαι λόγου, ἡ τοῦ ὕλου, ἡ τῶν σηρικῶν, ἡ τῶν ἐξ ἐρίου ποίησις ἱματίων καὶ προσέτι ἡ τούτων ἀμφοτέρων βαφή... (Σπ. Λάμπρος, ὅ.π., στ. 10-12). Ὁ L. Mohler, *Kardinal Bessarion...*, σ. 448 στ. 29, παρότι γνωρίζει τὴν ἐκδοσὴ Λάμπρου, ἀνάμεσα στὰ πολλὰ σφάλματα τῆς δικῆς του ἐκδόσεως παραθέτει καὶ τὸ ἀκατανόητο ὕλου ἀντὶ ὕλου.

98. Ἐδῶ ἡ σκέψη τοῦ Βησσαρίωνα ἀποκαλύπτει τὴν κοινὴ μὲ τοῦ Χαλκοκονδύλη πλατωνικὴ καὶ χριστιανικὴ προέλευσή της, ποὺ ἀντικρύζει σταθερὰ τὶς οἰκονομικὲς δραστηριότητες μὲ πρωταρχικὸ κριτήριον τὴν ἄμεση κοινωνικὴ τους ὠφέλεια καὶ ἀποθαρρύνει ἢ περιορίζει δραστικὰ τὴν ἐπιδίωξη τοῦ ἀτομικοῦ κέρδους: Παρότι ἡ ἐριουργία, κατὰ συνέπεια καὶ ἡ βαφικὴ, καλύπτουν τὶς βασικότες ἀνάγκες τῆς ἐνδυσσης (ὅπως τὸ δηλώνει καὶ ὁ ἴδιος) καὶ τῆς ἐπίπλωσης, ὥστόσο τὶς συμπεριλαμβάνει κι αὐτὲς στὶς ἐπιχειρήσεις παραγωγῆς εἰδῶν πολυτελείας, μαζὶ μὲ τὴ μεταξουργία καὶ τὴν ὑαλουργία, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἐπινοηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους οὐ πρὸς ἀνάγκην, ἀλλὰ πρὸς τρυφὴν καὶ διαγωγὴν (Σπ. Λάμπρος, ὅ.π., στ. 12-14). Ἡ καταπολέμηση τῆς πολυτελείας καὶ τῆς ἐπίδειξης πλοῦτου ἔχει κεντρικὴ θέση στὶς προτάσεις του γιὰ τὴν ἀναμόρφωση τῆς κοινωνίας, ὅπως καὶ στὶς προτάσεις τοῦ δασκάλου του Γεωργίου Γεμιστοῦ (βλ. Χρ. Π. Μπαλόγλου, ὅ.π., σσ. 54, 55-57). Ἀλλὰ ἡ καταπολέμηση τῆς πολυτελείας εἶναι κοινὸς τόπος γιὰ ὅλα τὰ πολιτεύματα ποὺ ἐπιδίωκαν τὴν εὐνομία ἢ τὴν ἀμβλυνση τῶν κοινωνικῶν ἀντιθέσεων, ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα (βλ. τὰ παραδείγματα ποὺ ἀναφέρει ὁ ἴδιος ὁ Βησσαρίων, Σπ. Λάμπρος, ὅ.π., σ. 39 στ. 3-17) μέχρι καὶ τὴν ἐποχὴ του, κατὰ τὴν ὁποία τὸ κράτος τῆς Βενετίας, γιὰ παράδειγμα, εἶχε πάρει ἐπανειλημμένα σκληρὰ μέτρα, μὲ ἀποκορύφωμα τὴν καθιέρωση τοῦ μαύρου ἐνδύματος (τῆς γνωστῆς *romana*) γιὰ τὶς δημόσιες ἐμφανίσεις τῶν λειτουργῶν του. Καὶ τόσο ὁ Βησσαρίων ὅσο καὶ ὁ Χαλκοκονδύλης προέρχονται ἀπὸ μιὰ κοινωνία ποὺ παρέμεινε ὡς τὸ τέλος τῆς «πιὸ ἐξελιγμένη καί, ταυτόχρονα, πιὸ συντηρητικὴ ἀπὸ τὶς ἄλλες, ποὺ βασιζόταν σὲ ἕνα σταθερὸ θεσμικὸ πλαίσιο, σχεδὸν ἀμετακίνητο, καὶ σ' ἕνα καθεστῶς αὐστηρὸ καὶ ὁμοιόμορφο» (N. Σβορώνος, «Petite et grande exploitation à Byzance», *Annales*, τ. 11 (1956), σ. 325, ποὺ ὑπεθυμίζει ἡ Ἀγγελικὴ Λαῖου, «In search of the Byzantine Economy: Assumptions, Methods and Models of Social and Economic History», *Bilan et perspectives des études médiévales en Europe*, Louvain-La-Neuve 1995, σσ. 62-63). Εὐνόητα, λοιπόν, οἱ προτάσεις τοῦ Βησσαρίωνα, ὅπως καὶ τοῦ Πλήθωνα, χαρακτηρίζονται ἀπὸ οἰκονομικὸ προστατευτισμὸ καὶ στοχεύουν σὲ μιὰ ἀνάπτυξη ἐλεγχόμενη καὶ κατευθυνόμενη, προγραμματισμένη καὶ ἐνισχυμένη κατάλληλα ἀπὸ τὸ κράτος, ὅπως συμπεραίνει ὁ Δ. Ζακυθινός, *Le despotat grec de Morée*, [τ. 2], *Vie et institutions*, ἐκδοσὴ ἀναθεωρημένη καὶ ἐπηρεαζόμενη ἀπὸ τὴ Χρῦσα Μαλτέζου, Variorum, Λονδίνον 1975, σ. 354 καὶ ἐπαναλαμβάνει ὁ A. Pertusi, «Storia del pensiero politico», *La civiltà bizantina dal XII al XV secolo. Aspetti e problemi*, Ρώμη 1982, σ. 39, παραγνωρίζοντας ὅτι τὰ πρότυπα οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τοῦ Βησσαρίωνα εἶναι οἱ ἰταλικὲς πόλεις.

99. Βλ. Χρ. Π. Μπαλόγλου, ὅ.π., σσ. 61-62.

Η σοβαρότητα με την οποία διαπραγματεύεται το θέμα ο Βησσαρίων, ο όποιος προβαίνει όχι μόνο στη διεξοδική περιγραφή¹⁰⁰ και αξιολόγηση της χρησιμότητας των κυριότερων τεχνών μιās-μιās ξεχωριστά, όπως είδαμε, αλλά και τις συνδέει με τις αντίστοιχες επιστήμες¹⁰¹ από τις οποίες εξαρτώνται, φανερώνει πόσο βαθιά είχε αποτιμήσει ή διανόηση της εποχής τα αίτια της οπισθοδρόμησης των Έλλήνων. Είναι ή μοναδική φορά σ' ολόκληρη τη μακροσκελή επιστολή του¹⁰² που ο Βησσαρίων παρακαλεί και ικετεύει τον δεσπότη, και σφόδρα¹⁰³ μάλιστα. Άλλα αυτό είναι το λιγότερο: Δεν διστάζει να διακινδυνεύει την υπόληψή του και ό,τι άλλο, προτείνοντας στον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο την παράβαση της νομοθεσίας των ιταλικών κρατών με τη δική του έγγυση¹⁰⁴ αποκλειστικά, προκειμένου να αποκτηθεί κρυφά ή γνώση της τεχνολογίας αίχμης, που πιστεύει ακράδαντα ότι θα αναζωογονήσει την ελληνική οίκονομία. Γιατί οι προτάσεις του είναι στην ουσία προτάσεις

100. Και μόνο το γεγονός ότι ο Βησσαρίων αίσθάνθηκε την ανάγκη να περιγράψει, δείχνει πώς ίσως ήξερε ότι δεν ήταν αυτόνοστη ή σαφής γνώση των επιτευγμάτων αυτών στον ελληνικό κόσμο. Ο J. Harris, *Greek emigres in the West...*, σσ. 154-155 και 175 κρίνει πώς οι Έλληνες δεν είχαν να μάθουν τίποτε απ' τους Δυτικούς στους τομείς της μεταξουργίας και της ναυπηγικής αντίστοιχα, στους οποίους συνέχιζαν πράγματι να διατηρούν την υπεροχή. Έπηρεασμένος από τον A. Keller, «A Byzantine admirer of «western» progress: Cardinal Bessarion», *Cambridge Historical Journal*, τ. 11 (1953-1955), σσ. 343-348, θεωρεί επίσης ότι «ο Βησσαρίων επέτρεψε στον θαυμασμό του για τη Δύση να τον τυφλώσει». Άλλα με την κρίση αυτή υποβαθμίζεται ή επαναστατική σημασία που θα είχε ή εισαγωγή της νέας τεχνολογίας των υδρόμυλων στη μεταξουργία, την οποία και ο ίδιος μνημονεύει (J. Harris, *ό.π.*, σ. 154 και σημ. 10). Έξάλλου, ο Βησσαρίων αναφέρεται στις ανάγκες όχι ολόκληρου του ελληνικού κόσμου, αλλά κυρίως του δεσποτάτου, στο οποίο ή ναυπηγική, μετά την προσάρτηση της Μονεμβασίας στο βενετικό κράτος, όπως θα δούμε (σημ. 111), βρισκόταν σε παρακμή. Το πνεύμα των λόγων του είναι, πάνω απ' όλα, ότι πρέπει οι Έλληνες να είναι ανοιχτοί στις αντιλήψεις τους και να συμβαδίζουν με τις τεχνολογικές εξελίξεις της εποχής τους, εμπλουτίζοντας την παράδοσή τους με νέα στοιχεία, απ' όπου κι αν αυτά προέρχονται.

101. Σπ. Λάμπρος, *ό.π.*, σ. 43, στ. 1-12, 15-17: «Αν επανέλθουν τα φώτα της παιδείας στην Ελλάδα, τότε και όλες εκείνες οι τέχνες που καλύπτουν τις βιοτικές και τις άμυντικές ανάγκες και που έχουν εφευρεθεί από τη σοφία των περίφημων παλαιότερων δικών μας [χριστιανών] και των αρχαίων Έλλήνων, θα ξαναγυρίσουν μαζί με τη σοφία —που μόλις τη χάσαμε, χάσαμε μαζί κι εκείνες. Πολλές απ' αυτές όμως έχουν διασωθεί στους Λατίνους άκόμα και σήμερα.

Έχει, λοιπόν, διαχωριστεί ο λόγος από τις αίσθήσεις και από τη νοητική σύλληψη των τεχνών έχουμε μεταπέσει στη σωματική. Έτσι, πολλοί γνώστες της θεωρίας (επιστήμονες των λόγων) δεν ξέρουν τίποτε σε πρακτικό επίπεδο και, αντίστοιχα, όσοι κατέχουν τις τέχνες και τις εξασκούν σύμφωνα με τους φυσικούς νόμους (κατά λόγον) δεν γνωρίζουν τον λόγον, τη θεωρία. Και είναι πια σπάνια και μοναδική περίπτωση να κατακτήσει κανείς τις τέχνες διαμέσου της θεωρίας, ενώ με τις αίσθήσεις και με την εξάσκηση μπορεί να τις μάθει εύκολάτα και μέσα σε λίγο χρόνο (προτιμήσαμε την άποδοση του νοήματος από τη μετάφραση του έδαφίου).

102. Την εκδίδει ο Σπ. Λάμπρος, *ό.π.*, σσ. 32-45. Πρβλ. και την ανάλυση του Α. Βακαλόπουλου, *Ιστορία...*, σσ. 286-295 και του Χρ. Π. Μπαλόγλου, *ό.π.*, σσ. 47-67.

103. Σπ. Λάμπρος, *ό.π.*, σ. 44, στ. 16: σφόδρα σου δέομαι και αντιβόλω...

104. Το έντυπωσιακό αυτό γεγονός έχει διαφύγει την προσοχή όσων έχουν ασχοληθεί με τις οικονομικές προτάσεις του Βησσαρίωνα, παρότι αποκαλύπτει όχι μόνο την πολιτική όξυνσή του, αλλά και τα όρια του πατριωτισμού του: Προτείνει να σταλούν οι νέοι στην Ιταλία με όσο γίνεται πιο μυστικό τρόπο (μετά του προσήκοντος τρόπου και ως αν μη πολλοίς εἶεν καταφανείς: Σπ. Λάμπρος, *ό.π.*, σ. 44, στ. 8-9). Και όταν φτάσουν ένταυθα (στη Ρώμη), τότε ο ίδιος θα αναλάβει τα υπόλοιπα (πρός οὐκ ὀλίγον ή ἐμή παρουσία ένταυθα συνοίσει: Σπ. Λάμπρος, *ό.π.*, σ. 44, στ. 23-24). Μ' άλλα λόγια, θα φροντίσει να προσληφθούν στις κατάλληλες επιχειρήσεις, θα τους εξασφαλίσει κατάλυμα, θα τους μάθει και ιταλικά.

οικονομικῆς κατασκοπείας μὲ τὴν κάλυψή του¹⁰⁵ —καὶ ὁ Βησσαρίων ἔχει ἀσφαλῶς πλήρη ἐπίγνωση τῶν συνεπειῶν καὶ τῶν κυρώσεων¹⁰⁶ τόσο γιὰ τὸν ἴδιο ὅσο, ἴσως, ἀκόμα καὶ γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ δεσποτάτου¹⁰⁷ μὲ τὰ ἰταλικά κράτη.

Ἡ στάση τοῦ ἀποκαλύπτει καὶ τοὺς πραγματικοὺς λόγους τῆς μετάβασής του στὴν Ἰταλία. Ἀλλὰ αὐτὸ ποὺ ἔχει τὴ μεγαλύτερη σπουδαιότητα εἶναι ὅτι ὁ Βησσαρίων εἶχε συλλάβει ἀπὸ τότε τὴν πρωταρχικὴ σημασία τῆς λεγόμενης αὐτοδύναμης οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία ἐνὸς κράτους. Προτείνει τὴ δημιουργία κλάδων «βαρεῖας βιομηχανίας» καὶ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν, ὅπως τῶν ὀρυχείων σιδήρου,¹⁰⁸ ποὺ θὰ σήμαιναν τὸν προσανατολισμὸ τοῦ κράτους (στὴ δικαιοδοσία καὶ τὴν εὐθύνη τοῦ ὁποίου ἀνήκουν οἱ οἰκονομικοὶ αὐτοὶ τομεῖς) καὶ τῆς ἀρχουσας τάξης πρὸς ἐπενδύσεις ποὺ νὰ μὴν ἐξαντλοῦνται στὶς παραδοσιακὲς σφαῖρες τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς γεωργίας. Γνωρίζοντας, ἐξάλλου, πὼς τὰ οἰκονομικά του σχέδια ἔχουν ἰταλικά πρότυπα, πρέπει νὰ θεωρήσουμε σχεδὸν βέβαιο πὼς μὲ τὶς προτάσεις του εὐνοεῖ συνειδητὰ τὴ δημιουργία νέων ἀστικῶν στρωμάτων μὲ χαρακτήρα πιὸ σύνθετο ἀπὸ τὸν ἀπλὸ βιοτεχνικὸ καὶ μονιμότερο ἀπὸ τὸ μεταπρατικὸ, τὰ ὁποῖα καὶ θὰ σήκωναν τὸ κύριο βάρος αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης. Ὁραματιζόταν, δηλαδή, μιὰ κοινωνικὴ ἐξέλιξη ἀνάλογη μὲ ἐκείνη τῶν ἰταλικῶν πόλεων, μέσα σὲ εὐρύτερα ὅμως κρατικά γεωγραφικά ὅρια.¹⁰⁹ Καὶ γνώριζε πολὺ καλά ὅτι στὴν ἐλληνικὴ Ἀνατολή, ὅπου ἡ ἰσχυρὴ παράδοση τῶν ἀντιλήψεων γιὰ τὴν ὑπεροχὴ τοῦ κράτους εἶχε ἀντισταθεῖ στὴν παγίωση φεουδαρχικῶν σχέσεων δυτικοῦ τύπου, ἐνῶ παράλληλα ἡ καταγωγὴ οὔτε θεσμικὴ ἰσχὺ εἶχε οὔτε καὶ σήμαινε πολλὰ ἂν δὲν διέθετε οἰκονομικὴ ἢ πολιτικὴ δύναμη, ἡ ἀνάπτυξη αὐτὴ θὰ ἔπαιρνε ἄλλες διαστάσεις.

Ἀλλά, ὅπως ξέρουμε, τὸ κράτος ἐδῶ καὶ δυόμισυ τουλάχιστον αἰῶνες δὲν φάνηκε οὔτε νὰ παρακολουθεῖ τὶς οἰκονομικὲς καὶ τεχνολογικὲς ἐξελίξεις οὔτε νὰ ἀφομοιώνει καὶ νὰ ἀναπροσαρμόζεται στὴ νέα πραγματικότητα ποὺ σηματοδότησε ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἰταλικῶν πόλεων¹¹⁰

105. Παραπάνω (Σπ. Λάμπρος, *ὁ.π.*, σσ. 41-42), συμβουλευόμενος τὸν Κωνσταντῖνο νὰ μεριμνήσει γιὰ τὴν ἐπάρκεια τῶν τροφίμων στὸ δεσποτάτο μὲ τὴν ἀπαγόρευση τῆς ἐξαγωγῆς σιτηρῶν, τοῦ φέρνει σὰν παράδειγμα τὴν Ἰταλία, στὴν ὁποία καὶ ἡ πιὸ μικρὴ πόλη καὶ ὁ πιὸ ἀνίσχυρος ἡγεμόνας ὄχι μόνον δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἐξαγωγὴ σιτηρῶν, ἀλλὰ ἀπαγορεύουν πλήρως καὶ τὴν ἐξαγωγὴ τεχνολογίας ἐπαγγελματιῶν μὲ κάθε τρόπο, ἀκόμα καὶ πάνω στοὺς τομεῖς ποὺ παράγουν εἶδη πολυτελείας. «Καὶ μηχανεύονται τὰ πάντα προκειμένου νὰ μὴ διαδοθοῦν (οἱ τέχνες αὐτὲς) σὲ ἄλλα κράτη»: *Καί, ὥστε μὴ ἑτέροις διαδοθῆναι, οὐδὲν ὅ,τι οὐ μηχανῶνται* (Σπ. Λάμπρος, *ὁ.π.*, σ. 42, στ. 1-2)! Πόσο μᾶλλον, λοιπόν, ὅταν πρόκειται γιὰ τομεῖς στρατηγικῆς σημασίας, ὅπως αὐτοὶ ποὺ προτείνει ὁ Βησσαρίων καὶ ποὺ συνιστοῦν ἄκρως ἀπόρρητα κρατικὰ μυστικά.

106. Γιὰ τὰ μέτρα προστασίας στὸν ναύσταθμο τῆς Βενετίας, βλ. M. Aymard, «L' Arsenal e le conoscenze tecnico-marinaresche. Le arti», *Storia della cultura veneta*, τ. 3/II, Vicenza 1980, σσ. 294 καὶ 297-298· E. Concina, *L' Arsenal della Repubblica di Venezia*, Μιλάνο 1984, σσ. 46-48 καὶ 89.

107. Ὁ ἴδιος ὁ Βησσαρίων ἀποκαλύπτει ὅτι παρουσίαζε στοὺς ἡγέτες τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν τὶς στρατιωτικὲς δυνάμεις τοῦ δεσποτάτου πολὺ μεγαλύτερες καὶ ἰσχυρότερες ἀπ' ὅσο ἦταν στὴν πραγματικότητα (Σπ. Λάμπρος, *ὁ.π.*, σ. 34, στ. 24-26).

108. Βλ. Χρ. Π. Μπαλόγλου, *ὁ.π.*, σ. 60.

109. Βλ. ἐδῶ παρακάτω σ. 553 καὶ σημ. 131 καὶ σ. 554 σημ. 134.

110. Γιὰ παράδειγμα, στὴν τεχνολογικὴ ἐξέλιξη τῆς ἰταλικῆς βιομηχανίας μὲ κύριο μοχλὸ τὴ χρῆση νερόμυλων καὶ στὴν ἀντίστοιχη ἐγχώρια τεχνολογικὴ ἀποτελμάτωση ἀποδίδει τὴν παρακμὴ τῆς ὀνομαστῆς μεταξουργίας τῆς Ἑγγὺς Ἀνατολῆς καὶ τὴν κατάκτηση τῆς ἀγορᾶς τῆς ἀπὸ τὰ ὁμόλογα ἰταλικά προϊόντα ὁ E.

και ή ανάδειξη τους στην πρωτοπορία.¹¹¹ Στην ταραγμένη εκείνη περίοδο των αύξανόμενων έξωτερικών επιθέσεων από Άνατολή, Βορρά και Δύση και των φυγόκεντρων έσωτερικών αναστατώσεων ή οικονομία δέν βρήκε τις στοιχειώδεις συνθήκες ειρήνης και ασφάλειας¹¹² που αποτελούν βασική προϋπόθεση για την ανάπτυξη της. Η επικράτηση τής «άριστοκρατίας»¹¹³ καθόρισε τελεσίδικα και τις οικονομικές κατευθύνσεις προς τη γαιοκτησία και τὸ μεταπρατικό εμπόριο. Έκεῖνοι που έπαίρονταν άλλοτε για τὸν μυθιστορηματικό τρόπο που εἰσήγαγαν τὴ σηροτροφία από τὴν Κίνα με τὰ περίφημα μπαστούνια δυὸ καλογήρων τώρα άρνούνταν νὰ συνειδητοποιήσουν και νὰ λάβουν υπόψη τους τις έντυπωσιακές κατακτήσεις των Δυτικών,¹¹⁴

Ashtor, «L' apogée du commerce vénitien au Levant. Un nouvel essai d' explication», *Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente (Secoli XV - XVI). Aspetti e problemi*, έπιμ. Η.- G. Beck, Μ. Manoussacas, Α. Pertusi, τ. 1, Φλωρεντία 1977, σσ. 317-321 [= Τοῦ ίδιου, *Technology, Industry and Trade...*, ό.π., VI]]· πρβλ. και Τοῦ ίδιου, *Levant Trade in the Later Middle Ages*, Princeton 1983.

111. Θα είχε τεράστιο ένδιαφέρον, βέβαια, νὰ γνωρίζαμε άν στην Κωνσταντινούπολη είχαν σαφή επίγνωση των τεχνολογικών εξελίξεων και νεωτερισμών που έμφανίστηκαν στη Δύση, άν υπήρξε κάποιος προβληματισμός ή άν έγινε κάποια προσπάθεια έκμετάλλευσής τους, τουλάχιστον στο νευραλγικό τομέα τής κατασκευής όπλων, που, όπως ασφαλώς και ή ναυπήγηση πολεμικών πλοίων, ήταν μονοπώλιο του κράτους (Τ. Κόλιας, «Τὰ όπλα στη βυζαντινή κοινωνία», *Η καθήμερινή ζωή στο Βυζάντιο*, Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Βυζαντινών Έρευνών/Ε.Ι.Ε., Άθήνα 1989, σσ. 465-468). Πάντως, ό Ν. Οικονομίδης, *Hommes d'affaires Grecs et Latins à Constantinople*, Montréal-Paris 1979, σ. 104, αναφέρει ότι ή όπλοβιομηχανία έπεσε σέ παρακμή μόνο στον 15ο αιώνα, όποτε γίνονταν εισαγωγές από τὴ Βενετία, χωρίς όμως ποτέ νὰ σταματήσει ή βιοτεχνική παραγωγή όπλων. "Όσο για οικονομική κατασκοπεία, δέν φαίνεται νὰ είχε άπασχολήσει τὴν ήγεσία μιὰ παρόμοια σκέψη. Πρβλ. και τὸ πρόσφατο δημοσίευμα του Τ. Κόλια, «Η πολεμική τακτική των Βυζαντινών: Θεωρία και πράξη», *Το εμπόλεμο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)*, [Ίνστιτούτο Βυζαντινών Έρευνών/ΕΙΕ, Διεθνὴ Συμπόσια 4], Άθήνα 1997, σσ. 163-164, που άποδίδει τὴν άπουσία νέων συγγραμμάτων πολεμικής τέχνης μετά τὸν 11ο αιώνα στη διέσδυση των «Λατίνων», οί όποιοι φέρνουν μαζί τους «τὴ νέα τακτική, τὴ νέα νοοτροπία και τεχνολογία, δέν επαρκεί ο χρόνος όμως ώστε νὰ εμπεδωθούν, επειδή εν τω μεταξύ επέρχεται η πτώση τής Κωνσταντινούπολης το έτος 1204», ένῶ από τότε κι ύστερα δέν διαπιστώνει «ανανέωση του υλικού» (βλ. και τὴν πρόσφατη βιβλιογραφία που παραθέτει στη σ. 153 σημ. 1 και 2). "Όσον άφορᾶ στη ναυπηγική, έξάλλου, τὰ στοιχεῖα που παραθέτει ή Héléne Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Παρίσι 1966, σσ. 381-387 σχετικά με τὴ δημιουργία νέου στόλου από τὸν Ίωάννη ΣΤ' Καντακουζηνό δείχνουν ότι (παρά τις επιφυλάξεις τής συγγρ.) οί Έλληνες ήταν σέ θέση νὰ διεκδικήσουν τὸν έλεγχο τής θάλασσας, άν αποφάσιζαν νὰ ρίξουν τὸ βάρος τής κρατικής πολιτικής προς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση, άφού διέθεταν τὴν άπαιτούμενη τεχνολογία και τὸ έμφυχο δυναμικό (στην Κωνσταντινούπολη, βέβαια, κι όχι στο δεσποτάτο, όπου μόνο στη Μονεμβασία —που όμως πέρασε στην έξουσία των Βενετών— υπήρχε άξιόλογη ναυπηγική παράδοση).

112. Η βιοτεχνική παραγωγή, μικρῆς κλίμακας, περιοριζόταν σέ εἶδη τοπικῆς χρήσης (Ν. Οικονομίδης, ό.π.).

113. Για τὴ στάση τής «άριστοκρατίας», βλ. τις μελέτες τής Άγγελικῆς Λαῖου, «The Byzantine Aristocracy in the Palaeologan Period: A Story of Arrested Development», *Viator*, τ. 4 (1973), σσ. 131-151 [= Τῆς ίδιας, *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*, Variorum, Λονδίνο 1992, VI]· —«The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System: Thirteenth-Fifteenth Centuries», *Dumbarton Oaks Papers*, τ. 34 (1980), σσ. 177-222 [= Τῆς ίδιας, ό.π., VII]· «The Greek merchant of the Palaeologan period: A collective portrait», *Πρακτικά τής Άκαδημίας Άθηνών*, τ. 57/1 (1982), σσ. 96-132 [= Τῆς ίδιας, ό.π., VIII].

114. Για τὴ θέση που είχαν διαμορφώσει άπέναντί τους στους άμέσως προηγούμενους αιώνες ή Άγγελικῆ Λαῖου, «Monopoly and Privilege: the Byzantine Reaction to the Genoese Presence in the Black Sea», *Oriente e Occidente tra medioevo ed età moderna*, Studi in onore di Geo Pitarino, έπιμ. Laura Balletto, (τ. 2), Γένοβα 1997, σ. 678 σημ. 8, έχει προαναγγείλει τὴ μελέτη *L' interpretation byzantine de l' expansion occidentale (11e-12e siècles)*, που βρίσκεται στο στάδιο τής έκτύπωσης.

πόσο μάλλον νὰ ἐπιχειρήσουν νὰ μιμηθοῦν τὶς πρακτικὲς τοὺς¹¹⁵ ἢ νὰ τοὺς συναγωνιστοῦν μὲ ἄλλον τρόπο. Ἀντίθετα, οἱ νομεῖς τῆς ἐξουσίας καπηλεύονταν τόσο τὴν ἐμφάνιση μιᾶς νέας αὐτογνωσίας τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας ὅσο καὶ τὴν ὑψωση ἐνὸς τείχους ἀδιαλλαξίας ἀπέναντι στὴν ἐπεκτατικὴ Δύση,¹¹⁶ μὲ τὴν ὁποία ἀπὸ τὴν ἄλλη συνεργάζονταν ἀναφανδὸν στὸν ἐμπορικὸ τομέα, κατέθεταν τὰ κεφάλαιά τους στὶς τράπεζές της καὶ πολιτογραφοῦνταν ὑπήκοοι τῶν κρατῶν της.¹¹⁷

Ἡ ἀπομόνωση τοῦ λαοῦ ἀπὸ τὴ Δύση φαίνεται πὼς ἦταν ὁ κύριος στόχος τῆς «ἀριστοκρατίας», ἡ ὁποία μὲ τὴν ἐπικράτησή της στὴ διάρκεια τοῦ 14ου αἰῶνα εἶχε πετύχει νὰ καθηλώσει ἀποτελεσματικὰ¹¹⁸ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἀνερχόμενων ἀστικῶν στρωμάτων. Ἐπενδύοντας τὰ σημαντικὰ κέρδη της ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν μεγάλων κτημάτων ὅχι σὲ παραγωγικοὺς τομεῖς, ἀλλὰ στὸ ἐμπόριο ποὺ ἐλεγχόταν ἀπὸ τοὺς Δυτικούς μὲ ἀποικιοκρατικὲς προδιαγραφές, καθόρισε γιὰ αἰῶνες τὴν πορεία τῆς οἰκονομίας στὶς ἐλληνικὲς περιοχές. Καθόρισε, ἐπίσης καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἀντίστασης ἐνάντια στοὺς Δυτικούς, διακηρύσσοντας ὅθεν καὶ καλλιεργώντας τὴν ἀπόλυτη ἀδιαλλαξία ἀπέναντί τους, μὲ τριπλὸ στόχο: τὴ διατήρησή της στὴν κορυφὴ τῆς κοινωνικῆς πυραμίδας καὶ στὴν ἐξουσία μὲ τὸν ἔλεγχο τῆς γῆς καὶ τοῦ ἐμπορίου καὶ μὲ τὴν αὔξηση τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ πολιτικοῦ ρόλου τῆς Ἐκκλησίας· τὴν ἀποτροπὴ τῆς εὐρείας συμμετοχῆς τῶν ἀστῶν στὴ διεξαγωγὴ τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου καὶ συνεπῶς τὴν ἐξουδετέρωση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἐκ μέρους τοὺς· τὴν ἐκμετάλλευση τοῦ ἀντιλατινικοῦ φρονήματος γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν συμφερόντων της, ἀφοῦ μέσα στὸ φανατισμένο κλίμα τῆς ἐποχῆς ἡ κρατικὴ «ἀριστοκρατία» πρόβαλλε στοὺς Δυτικούς ὡς τὸ μόνο συλλογικὸ σῶμα ποὺ μποροῦσε νὰ ἐγγυηθεῖ τὴν προώθηση ἐμπορικῶν συναλλαγῶν μαζὶ τους καί, τὸ σπουδαιότερο, νὰ ἐγγυηθεῖ τὴν ἀσφάλεια καὶ τὴν ἴδια τὴ ζωὴ τῶν Λατίνων τῆς παροικίας τοῦ Πέραν στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἄλλοι. Περιττὸ βέβαια νὰ σημειώσουμε πὼς τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἔμμεσα μποροῦσε νὰ χρησιμοποιεῖται καὶ ὡς ὄπλο ἐκβιασμοῦ ἐναντίον τους.

Ὁ Βησσαρίων εἶναι ἴσως ὁ πρῶτος ποὺ ἔχει συνειδητοποιήσει μὲ τόσο ὀδυνηρὴ διαύγεια τὶς ὀλέθριες γιὰ τὴν ἐλληνικὴ κοινωνία συνέπειες αὐτῆς τῆς ἰδεολογίας τῆς ἀπομόνωσης καὶ τῆς ὁμφαλοσκοπίας. Διαβλέπει τοὺς ἄμεσους, ἀλλὰ καὶ τοὺς μακροπρόθεσμους κινδύνους ἀπὸ τὴ διακοπὴ τοῦ διαλόγου καὶ τὴν ἄρνηση κάθε ἐπικοινωνίας, καθὼς ἡ ἀντίσταση μὲ τέτοιες προϋποθέσεις ἐκφυλίζεται ἀργὰ ἢ γρήγορα σὲ τυφλὴ ἀντίδραση. Ἦδη

115. Τὸ ζήτημα τῶν σύνθετων καὶ περίπλοκων προβλημάτων ποὺ ἐμφανίζονταν στὴν ἐπαφὴ τῶν δύο κόσμων διερευνᾷ στὸ πρόσφατο δημοσίευσμά της ἡ Ἀγγελικὴ Λαΐου, «Monopoly and Privilege...», ὁ.π., σσ. 675-686, ἀπὸ τὸ ὁποῖο διαφαίνεται γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ὅτι οἱ δύο κόσμοι χρησιμοποιοῦν διαφορετικὰ καὶ ὅχι εὐκόλα συμβατὰ συστήματα ἀξιών, ὅπως ἔχει ἤδη ἐπισημάνει ὁ Κ. Γιαννακόπουλος, «Ἑλληνες λόγιοι...», σ. 27.

116. Γιὰ τὴν ἀντιλατινικὴ ἰδεολογία: Ν. Οἰκονομίδης, *Hommes d'affaires...*, σσ. 23-33.

117. Γιὰ τὶς δραστηριότητες αὐτὲς καὶ γιὰ τὸν περιβάλλοντα Λουκά Νοταρά: Ν. Οἰκονομίδης, ὁ.π., σσ. 19-21, 68 καὶ 122· Ἀγγελικὴ Λαΐου, «The Byzantine Economy...», ὁ.π., σσ. 205 καὶ 219-222· καὶ ἄλλη βιβλιογραφία παραθέτει ὁ J. Harris, *Greek emigres in the West...*, σσ. 44-45 καὶ 56.

118. Ὁ Δημήτριος Κυδῶνης περιγράφει καταθλιπτικὰ τὴν ἐξαθλίωση τῶν βιοτεχνῶν καὶ γεωργῶν ἀπ' τὴν τυραννικὴ καταπίεση τοῦ καθεστώτος τῶν ἀρχόντων στὰ 1372-1373, βλ. τὴν ἔξοχη μετάφραση καὶ τὰ καίρια σχόλια τοῦ Α. Βακαλόπουλου, *Ἱστορία...*, σ. 139.

στήν, ἀμοιβαία ἐπιθετική καὶ ἀδιάλλακτη, ὑπεροφία ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἐπαφὴ τῶν δύο κόσμων, εἶχε προστεθεῖ ὀριστικὰ τώρα στοὺς ἀνατολικοὺς ἡ ἀμυντική ἀλαζονεία τοῦ ἡττημένου, ποὺ αἰσθάνεται ἀνώτερος πολιτιστικά, ἐνῶ τὴν ἴδια στιγμή μάχεται γιὰ τὴν ἴδια τὴν ἐπιβίωσή του καί, σιγὰ κι ἀνεπαίσθητα, «κλείνεται στὸ καβούκι του» σὰν ὄστρακο. Καὶ φυσικά, μετὰ τὴν οἰκονομικὴ ὑποδούλωση,¹¹⁹ τὸ ἐπόμενο βῆμα ἦταν νὰ τοὺς ὑπερφαλαγγίσουν οἱ Ἴταλοι ἀκόμα καὶ στὸν πυρήνα τοῦ πολιτισμοῦ,¹²⁰ στὸν τομέα τῆς παιδείας, γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία.

Γιὰ τὸν πολιτικὸ Βησσαρίωνα, ὅμως, τὰ πράγματα εἶναι ἀπλά: Πρωταρχικὸς στόχος μιᾶς κοινωνίας εἶναι τὸ πολυσύνθετο εὖ ζῆν¹²¹ κι ὄχι ἀπλῶς ἡ ἀποστεωμένη ἐπιβίωσή της. Ἄρα πρέπει νὰ συντάσσεται μὲ τὴν πρόοδο, ἐμπλουτίζοντας τὸν πολιτισμὸ τῆς μὲ νέα στοιχεῖα ποὺ νὰ προωθοῦν αὐτὸν τὸν στόχο. Νέα στοιχεῖα προόδου συμβαίνει νὰ ἔχουν ἐμφανιστεῖ στὴ Δύση. Πρέπει λοιπὸν ἡ ἐλληνικὴ κοινωνία νὰ τὰ ἀφομοιώσει χωρὶς χρονοτριβή, χωρὶς δισταγμοὺς καὶ προκαταλήψεις καὶ δίχως αἰσθήματα μειονεξίας. Καὶ κυρίως δίχως τὸν φόβο μήπως ἀφομοιωθεῖ ἡ ἴδια, ἀφοῦ δύομισυ αἰῶνες λατινικῆς κυριαρχίας σὲ πολλὰς ἐλληνικὰς περιοχὰς εἶχαν ἤδη ἀποδείξει πόσο ἀνυπόστατος ἦταν, ἂν ὄχι κι ὅτι ἀπειλοῦσε κυρίως τοὺς δυτικούς ἐποίκους, ποὺ ἀποτελοῦσαν μιὰ μειονότητα μὲ μικρὸ ἢ καὶ ἀρνητικὸ συντελεστὴ αὐξήσεως. Αὐτὴν τὴν κατάσταση ἀλογίας,¹²² λοιπὸν, στὴν ὁποία βλέπει νὰ ἔχουν

119. Πρβλ. τὴν ἀντίστοιχη πορεία τῆς οἰκονομίας τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς, ὅπως τὴν ἐκθέτει ὁ E. Ashtor, «L'apogée du commerce vénitien au Levant...», ὁ.π., 320: «Ἡ τεχνολογικὴ ἀποτελμάτωση ὑπῆρξε χωρὶς ἀμφιβολία τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐγκαθίδρυσης μονοπωλίων ἀπὸ τὰ [ἐγγχώρια] φεουδαλικά καθεστῶτα ἢ τῆς ἐπικράτησης τῶν βιοτεχνιῶν ποὺ βρισκόνταν στὴν κατοχὴ τῶν μεγάλων ἀριστοκρατῶν καὶ εἶχαν ἐξελιχθεῖ σὲ πραγματικὲς ἐταιρεῖες σύμπραξης (*ipists*)... Ὅταν ὁ ἀνταγωνισμὸς (τῶν ἰδιωτικῶν ἐπιχειρήσεων) ἐξουδετερώθηκε λίγο-πολύ, οἱ βιοτεχνίες τῶν ἡγεμόνων δὲν εἶχαν πιά ἀνάγκη νὰ εἰσαγάγουν [τεχνολογικὰς] καινοτομίες, γιὰ τίς ὁποῖες θὰ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ κάνουν πολυάριθμους καὶ δαπανηροὺς πειραματισμούς».

120. Τὸ χρῆμα τῶν λόγων, ὧς μόνος τῶν θηρίων ἀνθρώπος διαφέρει καὶ τῶν βαρβάρων «Ἑλληνες διακρίνονται, ἐν οἷς ποτε τὸ ἡμέτερον ἥμακε γένος καὶ ὧν πᾶσα ἐπιστήμη καὶ τέχνη ἐβλάστησέ τε καὶ ἤνθησεν... (Σπ. Λάμπρος, ὁ.π., σ. 42, στ. 5-8). Ὑπενθυμίζουμε καὶ πάλι πῶς ὁ Βησσαρίων ἀναφέρεται στὴν πολιτιστικὴ κατάσταση τῆς Πελοποννήσου καὶ ὄχι, φυσικά, τῆς Κωνσταντινούπολης, στὴν ὁποία ἡ παιδεία καὶ ἡ καλλιέργεια τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν διατήρησε ὡς τὸ τέλος ἓνα ὑψηλότατο πολιτιστικὸ ἐπίπεδο (N. Οἰκονομίδης, «Ἡ Ἀναγέννηση καὶ τὸ Βυζάντιο», *Α' Διεθνὴς Βυζαντινολογικὴ Συνάντηση*, Ἀθήνα 1987, σ. 253· Σοφία Μεργιάλη, *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues (1261-1453)*, Ἀθήνα 1996, σσ. 221-234) καὶ ἀποτελοῦσε ἰσχυρὸ πόλο ἑλξης τῶν Ἰταλῶν λογίων.

121. Πρβλ. παραπάνω σσμ. 96.

122. Ἐξαιτίας τῆς ὁποίας τοὺς θεωροῦν ἀπαιδεύτους καὶ ἀμαθεῖς οἱ ἄλλοι λαοί, καὶ μάλιστα οἱ Λατίνοι, ποὺ ἔχουν πάρει τὰ πάντα, ὅλη τὴ γνώση καὶ τὴ σοφία, ἀπ' τοὺς Ἑλλήνες. Καὶ τώρα πιά «πιστεύουν πῶς πρέπει ἐκεῖνοι νὰ παίζουν τὸν ρόλο τῶν δασκάλων κι ἐμεῖς τῶν μαθητῶν, ἐκεῖνοι νὰ ὀρίζουν τοὺς κανόνες (νὰ νομοθετοῦν) ἀπὸ θέση ἰσχύος κι ἐμεῖς νὰ τοὺς ἀκολουθοῦμε σὰν δοῦλοι. Κι αὐτὸ ὄχι μόνο σὰν τάχα ἐκεῖνοι νὰ ὑπῆρξαν οἱ ἀρχέγονοι πρωτοπόροι καὶ εὐρέτες, ἀλλὰ καὶ σὰν νὰ ἔχουν πετύχει τὴν τελείωση τῆς κάθε σοφίας [καὶ ἐπιστήμης], ὅπως ἰσχυρίζονται αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ποὺ τώρα μᾶς περηφανεύονται» (Σπ. Λάμπρος, ὁ.π., σ. 42, στ. 9-16). Εἶναι φανερὴ ἡ ἔντεχνη προσπάθεια τοῦ Βησσαρίωνα νὰ ὑποκινήσει τὴ φιλοτιμία τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς παιδείας, ὅσο εἶναι ἀπόλυτα εὐδιάκριτη, φυσικά, καὶ ἡ ὁδὸν του γιὰ τὴν παρακμὴ τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν ταπεινωτικὴ συμπεριφορὰ τῶν Δυτικῶν. Ἡ παραδοσιακὴ ἱστοριογραφία, τονίζοντας τὴ συγκινησιακὴ φόρτιση τοῦ κειμένου, ἀντιμετωπίζει στατικὰ καὶ ὑποβαθμίζει τὴν κεφαλαιώδη πολιτικὴ του σημασία καὶ τὴν πρακτικὴ ἀμεσότητα τῶν προτάσεών του. Ἐνα μεγαλόπνοο πολιτικὸ πρόγραμμα μεταπίπτει ἔτσι στὴν κατηγορία τῶν γνωστῶν *θρήνων*.

περιπέσει οἱ Ἕλληνες, προσπαθεῖ νὰ ἀνατρέψει ὁ Βησσαρίων μὲ μιὰ εὐφύεστατη ἐπιχειρηματολογία, ποὺ ἀποσκοπεῖ στὸν ὑπερκερασμὸ τοῦ ἀδιεξόδου καὶ στὴ διάνοιξη ἐνὸς εὐεργετικοῦ διαύλου ἐπικοινωνίας:

Γιὰ νὰ ξαναρχίσει ἡ καλλιέργεια τῶν γραμμάτων καὶ νὰ ἀνακτηθεῖ τὸ παλιὸ πολιτισμικὸ ἐπίπεδο, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ μορφωθεῖ ἡ ἐλληνικὴ νεολαία μὲ τὶς νέες μεθόδους διδασκαλίας ποὺ ἐφαρμόζονται στὴ Δύση. Αὐτὲς θὰ εἰσαχθοῦν χωρὶς πολλοὺς κόπους καὶ δαπάνες μὲ τὴ μετάκληση τῶν πολλῶν καὶ ἄξιων Ἑλλήνων νέων ποὺ ἤδη σπουδάζουν στὴν Ἰταλία¹²³ καὶ μὲ τὴν ἐπιπρόσθετη ἀποστολὴ καὶ ἄλλων, ποὺ ἐπιστρέφοντας ἔπειτα θὰ διδάξουν καὶ τοὺς ὑπόλοιπους. Ἔτσι σὲ λίγο καιρὸ οἱ Ἕλληνες θὰ ξεπεράσουν τοὺς Λατίνους. Καὶ δὲν εἶναι καθόλου ὑποτιμητικὸ νὰ πάρουν τὰ φῶτα τῆς παιδείας ἀπ' τοὺς Λατίνους. Κι ἐκεῖνοι ἐξάλλου στὰ ἀρχαῖα χρόνια καὶ πρόσφατα δὲν ντράπηκαν νὰ τὰ πάρουν ἀπ' τοὺς Ἕλληνες. Ἀλλιῶς, ποτὲ δὲν θὰ εἶχαν φτάσει σὲ τέτοιο ἐπίπεδο. Ἀλλὰ οἱ Ἕλληνες σήμερα σπουδάζοντας πλὰι στοὺς Λατίνους δὲν θὰ πάρουν κάτι ξένο, ἀπλῶς θὰ ξαναπάρουν ὅσα ἐκεῖνοι ὀφείλουν νὰ τοὺς δώσουν πίσω. Ὄφειλουν γὰρ ὄντως τοῦ ἀπαιτοῦντος ἀποδοῦναι ἅ μὴ ἀπέλαβον, ἀλλὰ ἔλαβον!¹²⁴

Οἱ πιὸ ἀντιπροσωπευτικοὶ φορεῖς τῆς νέας αὐτῆς παιδείας, ποὺ ἀνάβλυσε σπάζοντας τὰ ἀπαρχαιωμένα στερεότυπα τῶν δυτικῶν καὶ ἀνατολικῶν μεθόδων διδασκαλίας¹²⁵ μὲ στόχο τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἀρχαίας ζεύξης τῆς λατινικῆς μὲ τὴν ἐλληνικὴ γραμματεία, εἶναι ἀκριβῶς ὁ Γιάννος Λάσκαρης καὶ ὁ Μάρκος Μουσούρος. Χειρίζονται τὰ λατινικά¹²⁶ μὲ τὴν ἴδια θαυμαστὴ πληρότητα ποὺ διακρίνει τὰ ἐλληνικά τους, συνδυάζοντας τέλεια τὴ γνώση τῆς γραμματείας καὶ τῶν δύο κλασικῶν γλωσσῶν. Συμμετέχουν στὶς κοσμοϊστορικὲς διεργασίες τῆς ἐποχῆς τους ἰσότιμα καὶ μὲ αὐτοπεποίθηση, καλλιεργώντας στὴ Δύση τὸ ζωντα-

123. Ἡ πληροφορία εἶναι ἐντυπωσιακὴ, ἀλλὰ ἔχει μείνει κι αὐτὴ ἀνεκμετάλλευτη, προφανῶς ἐπειδὴ παρερμηνεύτηκε (βλ. τὴν ἐπόμενη σημ.). Ἀνάμεσα στοὺς πολλοὺς αὐτοὺς νέους, πάντως, ὁ Βησσαρίων συμπεριλαμβάνει ἀσφαλῶς τὸν Ἰωάννη Ἀργυρόπουλο, τὸν Ἀθανάσιο Χαλκιόπουλο (γι' αὐτοὺς Κ. Στάικος, *Χάρτα...*, σσ. 105-108 καὶ 173-196), ἴσως καὶ τὸν Ἀνδρόνικο Κάλλιστο, πάντως ὅχι τὸν ἀπρόβλεπτο Γεώργιο Τραπεζούντιο καὶ τὸν Θεόδωρο Γαζῆ, ποὺ πλησίαζαν πιὰ στὴ μέση ἡλικία.

124. Σπ. Λάμπρος, *ὁ.π.*, σ. 42, στ. 16-34. Πρβλ. καὶ τὴ μερικὴ ἀπόδοση τοῦ νοήματος ἀπὸ τὸν Δ. Ζακυθινό, «Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle», *L'Hellénisme Contemporain*, Ἀθήνα 1948, σ. 142 [= Τοῦ ἴδιου, *Byzance: Etat-Société-Economie*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1973, XI], ποῦ, ἀπροσδόκητα, παρερμηνεύει ὀρισμένα σημεῖα. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ I. Ševčenko, «The Decline of Byzantium Seen Through the Eyes of Its Intellectuals», *Dumbarton Oaks Papers*, τ. 15 (1961), σ. 177, ποὺ συγκεντρώνει σὲ μιὰ παράγραφο τὸ σύνολο τῶν προτάσεών του, ἀλλὰ καὶ ὁ D. Nicol, *The immortal emperor*, Cambridge 1992, σσ. 25-28.

125. Ἀνανέωση ποὺ πυροδότησε ἡ καταλυτικὴ ἐπίδραση τοῦ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ. Γιὰ τὴ διαδασκαλία βλ. τὸ πρόγραμμα τοῦ Vittorino da Feltre ποὺ περιγράφει ὁ N. Wilson, *Απὸ το Βυζάντιο στὴν Αναγέννηση...*, σσ. 71-74. Βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα παρέχουν οἱ Κ. Στάικος, *Χάρτα...*, σ. 125 σημ. 21-22 καὶ Κ. Γιαννακόπουλος, *Μεσαιωνικὸς δυτικὸς πολιτισμός...*, σσ. 590-593.

126. Ἐξυπακούεται πὺς ἡ διδασκαλία στὰ πανεπιστήμια τῆς δυτικῆς Εὐρώπης γινόταν στὴ λατινικὴ, ἐπομένως ἡ γνώση τῆς πρέπει νὰ προϋποτίθεται καὶ γιὰ ὅλους τοὺς Ἕλληνες λογίους ποὺ ἔχουν διδάξει σ' αὐτά, ἀκόμα κι ὅταν δὲν ὑπάρχουν πληροφορίες γιὰ τὸν τρόπο ποὺ τὴν ἀπέκτησαν. Οἱ περισσότεροι πάντως εἶχαν σπουδαίους Ἰταλοὺς δασκάλους, ὅπως τὸν Guarino Veronese καὶ τὸν περίφημο Vittorino da Feltre.

νὸ πρότυπο τοῦ Ἑλλήνα ποὺ εἶναι προϊόν καὶ φορέας ἐκείνου τοῦ πολιτισμοῦ, τοῦ ὁποίου οἱ ἀνθρωπιστικὲς ἀξίες ἐμπνέουν τὴν πορεία καὶ τὶς κατευθύνσεις τοῦ νέου πολιτισμοῦ. Διατηροῦν καὶ διευρύνουν τὴν ἐπικοινωνία τοῦ Ἑλληνισμοῦ μὲ τὴν πρόοδο καὶ τὴν ἀνανέωση, τὴν ἴδια στιγμή ποὺ ἀγωνίζονται μὲ ὅλους τοὺς δυνατοὺς τρόπους γιὰ τὴν πολιτικὴ του ἀπελευθέρωση.

Ἀπὸ τὸν Πλήθωνα ὡς τὸν Βησσαρίωνα συντελεῖται ἓνα τεράστιο ἄλμα. Στὶς μεταρρυθμιστικὲς προτάσεις τοῦ δασκάλου του πάνω στὴν ἀμυντική,¹²⁷ δημοσιονομική, νομισματική, ἐμπορικὴ, ἀγροτικὴ καὶ κοινωνικὴ πολιτικὴ¹²⁸ ὁ στοχαστὴς τῆς ἀνανέωσης προσθέτει τὴν ἐπαναστατικὴ δυναμικὴ τῆς ἀναπτυξιακῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς καὶ τοῦ τεχνολογικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ. Προβάλλει τὴ σημασία τῆς ἐκπαίδευσης τόσο στὴν παιδεία ὅσο καὶ στὰ τεχνικὰ ἐπαγγέλματα, μέχρι καὶ στὶς στρατιωτικὲς ἀσκήσεις.¹²⁹ Προεκτείνει ἐπιπλέον τὶς ἰδέες τοῦ δασκάλου του πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς νομοθεσίας, ποὺ πρέπει νὰ γίνεи εὐέλκτῃ¹³⁰ καὶ νὰ ἀνταποκρίνεται στὶς ἀπαιτήσεις τῆς τρέχουσας πραγματικότητος. Ἐπιδιώκει νὰ καταστεῖ τὸ δεσποτάτο κέντρο συσπείρωσης ὅλων τῶν ἐθελοντῶν Ἑλλήνων ὁθενοῦν τῶν ἔξω χώρων, στοὺς ὁποίους νὰ προσφέρεται ἀσυλίας ἱερόν. Ἡ αὔξησις τοῦ πληθυσμοῦ, ποὺ τὴ θεωρεῖ ἀπαραίτητη, θὰ συντελεστεῖ καὶ μὲ τὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις [ἐναντίον τοῦ δουκάτου τῆς Ἀθήνας] —κι αὐτὲς πρέπει νὰ ὁλοκληρωθοῦν τάχιστα, πρὶν φτάσουν οἱ ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης.¹³¹ Στοὺς αἰχμαλώτους (ποὺ στὴ συνέχεια θὰ μεταφερθοῦν στὴν

127. Μὲ τὸ προωθημένο σχέδιο γιὰ τὴ συγκρότηση ἐθνικοῦ στρατοῦ, βλ. Χρ. Π. Μπαλόγλου, *ὁ.π.*, σσ. 53-54 καὶ βιβλιογραφία.

128. Γιὰ τὴ νέα ἐπεξεργασία τῶν θεμάτων αὐτῶν ἀπὸ τὸν Βησσαρίωνα, βλ. Χρ. Π. Μπαλόγλου, *ὁ.π.*, σσ. 50-60.

129. Γιὰ τὶς στρατιωτικὲς ἀσκήσεις: Δ. Ζακυθινός, «Crise monétaire...», *ὁ.π.*, σ. 141.

130. «Ὅπως πρέπει νὰ ἀποδοκιμάζουμε ὁρισμένους ποὺ ἀποτολμοῦν τὴν κατάργηση νόμων ἐκ προχείρου καὶ χωρὶς κάποια εὐλογία καὶ εὐπρόσωπη αἰτία, ἔτσι πρέπει νὰ ἀποδοκιμάζουμε καὶ τὴν ὑπερβολικὴ καὶ παράλογη ἐκείνῃ εὐλάβεια, ποὺ μᾶς ἐμποδίζει νὰ τολμήσουμε τόσο τὴν ἀλλαγὴ μέρους τῶν κειμένων [διατάξεων] ὅσο καὶ τὴν εἰσαγωγὴ νέων νόμων ποὺ θὰ μᾶς ὠφελήσουν. Γιατί, [ἡ αἰωνιότητα] πρέπει νὰ ἀποδίδεται μονάχα στοὺς θείους νόμους, ποὺ ἔχουν θεσπιστεῖ γιὰ νὰ ἐφαρμόζονται σὲ κάθε περίσταση καὶ σὲ κάθε κατάσταση. Οἱ ἀνθρώπινι ὅμως, ποὺ συνδέονται μὲ τὶς ἐκάστοτε συνθήκες καὶ μὲ τὶς περιστάσεις μιᾶς συγκεκριμένης περιόδου, εἶναι ἀπόλυτη ἀνάγκη νὰ ἀλλάζουν μόνις ἀλλάξουν οἱ συνθήκες. Ἄν καί, βέβαια, οἱ δικοὶ μας νόμοι [τῆς χριστιανικῆς περιόδου τῆς αὐτοκρατορίας] καὶ οἱ νόμοι ποὺ χρησιμοποιοῦσε τὸ ρωμαϊκὸ καὶ συνάμα ἑλληνικὸ γένος δὲν χρειάζονται ἀλλαγὴ, ἀπλῶς θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν κάποιες διατάξεις, ἂν παρουσιάζονται ἐλλείψεις σὲ κάποια σημεῖα» (Σπ. Λάμπρος, *ὁ.π.*, σ. 38, στ. 6-17). Λίγο πῶς πάνω, *ὁ.π.*, στ. 1-6, ὁ Βησσαρίων εἶχε ἐπαινέσει τὰ ἰταλικὰ κράτη ποὺ ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες ἢ θεσπίζουν νέους νόμους (ποὺ θὰ ἰσχύουν μόνο γιὰ ὅσο διάστημα θὰ εἶναι χρήσιμοι) ἢ καταργοῦν παλαιότερους ποὺ δὲν ἔχουν πιά χρησιμότητα, πάντοτε μὲ κριτήριο τὸ τι εἶναι πῶς ὠφέλιμο μέσα στὶς ἐκάστοτε συνθήκες. Ὁ Δ. Δανιηλίδης, *Ἡ νεοελληνικὴ κοινωνία καὶ οἰκονομία*, Ἀθήνα 1934, σ. 98, ἔχει τονίσει τὴ ριζοσπαστικὴ σημασία τῶν ἀντιλήψεων αὐτῶν.

131. Οἱ ὁποῖοι συμμετεῖχαν στὴν ἐκστρατεία ποὺ κατέληξε στὴν καταστροφὴ τῆς Βάρνας (10 Νοέμβριος 1444): Πρέπει ἐπομένως νὰ συμπεράνουμε ὅτι μετὰ τὴν ἐπιδιωκόμενη ἐκδίωξη τῶν Ὀθωμανῶν θὰ ἴσχυε τὸ status quo, γι' αὐτὸ ὁ Βησσαρίων πιέζει γιὰ τὴν ἐδαφικὴ ἐπέκταση τοῦ δεσποτάτου (σὲ βάρος τῶν Δυτικῶν καὶ πάλι) πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφίξη τῶν Εὐρωπαίων ἡγεμόνων. Ὅτι, πάντως, οἱ τελευταῖοι ἐπρόκειτο νὰ ἐγκαταστήσουν τὴν ἐξουσία τους στὶς περιοχὲς ποὺ θὰ καταλάμβαναν τὸ ὑπαινίσσεται εὐθέως, ὅταν συμβουλευε τὸν δεσπότη νὰ προνοήσει καὶ νὰ εἶναι ἑτοιμος γιὰ κάθε περίσταση, γιατί, κι ἂν ἀκόμα ἐκδιωχθοῦν οἱ Ὀθωμανοί, ἴσως τὸ δεσποτάτο νὰ ἂν

Πελοπόννησο) πρέπει νὰ δοθοῦν τὰ ἴδια δικαιώματα¹³² ποὺ ἔχουν καὶ οἱ ὑπήκοοι τοῦ δεσποτάτου.

Καθοριστικὲς καὶ οἱ ἀλλαγὲς ποὺ ἐμπνέουν τὴν πλατωνικὴ σκέψη τοῦ Βησσαρίωνα στὴ σφαῖρα τῶν ἀτομικῶν καὶ πολιτικῶν δικαιωμάτων, ποὺ μοιάζει νὰ φτάνουν μέχρι καὶ στὸ ἴδιο τὸ πολιτειακό: Κηρύσσει τὴν ἰσοπολιτεία, «γιατὶ δὲν ὑπάρχουν διαφορὲς ἀπὸ τὸν ἕναν ἄνθρωπο στὸν ἄλλον» παρὰ μονάχα στὴν ἀρετὴ, γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀνάδειξη στὰ ἀξιώματα πρέπει νὰ γίνεται ἀξιοκρατικὰ καὶ ὄχι μὲ κριτήριο τὸν πλοῦτο.¹³³ Κι ἀμέσως ἔπειτα ἀφήνει τὸ πεδίο ἀνοιχτὸ γιὰ ὅλες τὶς προοπτικὲς τῶν ἐξελίξεων: «Γιὰ ὅλα αὐτὰ τὰ ζητήματα οἱ παλαιότεροι¹³⁴ ἔχουν ὀρίσει νομοθέτες (ἔχουν θεσπίσει νόμους), γιὰ ὅλα ἔχουν φροντίσει». Λίγο πρὶν μάλιστα, εἶχε ἀποτολμήσει νὰ δηλώσει στὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο ὅτι πρέπει νὰ κυβερνοῦν ὅσοι ἔχουν φτάσει στὸ ἐπίπεδο νὰ κατέχουν τὴν ἀνάλογη πολιτικὴ σοφία,¹³⁵ ἀφήνοντας νὰ ἐννοηθεῖ μὲ σαφήνεια πὼς ἡ ἐξουσία τοῦ δεσπότη ποὺ ἀσχοῦσε ἦταν δοτὴ, ἀφοῦ στηριζόταν στὴ συγγένεια μὲ τὸν αὐτοκράτορα καὶ ὄχι στὴν ἀξιοκρατία.

ποκτήσει «ἄλλους γείτονες», ποὺ βέβαια δὲν θὰ εἶναι καὶ ἄγγελοι (Σπ. Λάμπρος, *ὁ.π.*, σ. 34, στ. 8-15). Εἶναι δύσκολο νὰ σχολιάσει κανεὶς ἐπιστημονικὰ τὴ θέση τοῦ D. Nicol, *The immortal emperor...*, σσ. 27-28, ὁ ὁποῖος παραδόξως ἀντιστρέφει τὰ πράγματα καὶ ἰσχυρίζεται ὅτι ἀντίθετα ὁ Βησσαρίων παράγγειλε ἐπιτακτικὰ στὸν Κωνσταντῖνο «νὰ κλείσει τὶς πύλες τοῦ Ἑλληνισμοῦ... στὸ Ἑξαμίλι» καὶ ὄχι νὰ «εἰσβάλει στὶς περιοχὲς τῶν γειτόνων του, ἰδιαίτερα ὅταν αὐτοὶ [τὸ δουκάτο τῆς Ἀθήνας] εἶναι χριστιανοί, καὶ μάλιστα ἐνωμένοι μαζί του μέσω τῆς συνόδου τῆς Φλωρεντίας», χαρακτηρίζοντας ἐπιπλέον τὴν ἀπελευθερωτικὴ αὐτὴ προσπάθεια «ἱμπεριαλιστικὴ ἐπιχείρηση».

132. *Τοὺς κεκρατημένους οὐχ ὡς δούλους, ἀλλ' ἐπὶ τοῖς ἴσοις τοῖς ἄλλοις* (Σπ. Λάμπρος, *ὁ.π.*, σ. 34, στ. 20-21· ὁλόκληρο τὸ ἐδάφιο, στ. 16-23).

133. Ἕνα ἐλάχιστο δείγμα τῆς κριτικῆς στάσης τοῦ Βησσαρίωνα ἀπέναντι στὶς πλουτοκρατικὲς ὀλιγαρχίες τῶν ἰταλικῶν πόλεων: ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐξαχρειωμένα πολιτικὰ συστήματα σύμφωνα μὲ τὶς πλατωνικὲς ἀντιλήψεις ἦταν ἡ ὀλιγαρχία, ἡ ἐξουσία τῶν πλουσίων.

134. Ποιοὶ παλαιότεροι; Οἱ αὐτοκράτορες ἢ οἱ ἀρχαῖοι; Μὲ ὅποιον τρόπο καὶ ἂν ἐρμηνεύσουμε τὰ λόγια ἐνὸς βαθιὰ συγχροτημένου πλατωνιστῆ ὅπως ὁ Βησσαρίων, ὁ πολιτικὸς πραγματισμὸς ποὺ χαρακτηρίζει τὴ σκέψη του τὸν ὁδηγεῖ στὴ λογικὴ ἐνὸς βιώσιμου κράτους, ἐπομένως στὴν ἐδαφικὴ ἐπέκταση τοῦ δεσποτάτου, ὅπως εἶδαμε, πέρα ἀπ' τὸν Ἰσθμὸ, καὶ ὄχι μόνο. Σ' αὐτὸ ἀποσκοπεῖ, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, καὶ ἡ συμβουλή του γιὰ τὴν ἵδρυση πόλης στὸν Ἰσθμὸ (βλ. Χρ. Π. Μπαλόγλου, *ὁ.π.*, σ. 50), ποὺ, ἐπιπλέον, ἐξειδικεύει καὶ ἐπαναλαμβάνει τὴν πρόταση τοῦ Πλήθωνα γιὰ τὴ μεταφορὰ τῆς πρωτεύουσας ἐκεῖ: ἡ γεωγραφικὴ θέση τῆς νέας πρωτεύουσας θὰ ἀποτελοῦσε ἀπὸ μόνῃ της ἕνα ἰσχυρὸ κίνητρο γιὰ τὴν ἐπέκταση τῆς ἐπικράτειας, ποὺ, ἔτσι καὶ ἀλλιῶς, ἐπιβαλλόταν ἀπ' τὰ πράγματα (καὶ δὲν ἄργησε νὰ γίνει: Δ. Ζακυθινός, *Le despotat grec de Morée*, [τ. 1], *Histoire politique*, ἔκδοση ἀναθεωρημένη καὶ ἐπηρεαζομένη ἀπὸ τὴ Χρυσὰ Μαλτέζου, Variorum, Λονδίνο 1975, σσ. 230-231). Ὁ Βησσαρίων, ποὺ ἐμφορεῖται ἀπὸ τὶς πλατωνικὲς ἀντιλήψεις, φαίνεται νὰ ἐννοεῖ πὼς ἡ μορφή διακυβέρνησης (καὶ τὸ πολίτευμα), θὰ ἐπιλέγεται ἀπὸ τὸ «θησαυροφυλάκιο» τῶν ἐμπειριῶν τοῦ παρελθόντος μὲ κριτήριο τὸ κοινὸ ὄφελος ποὺ κάθε φορὰ θὰ ὑποδεικνύουν οἱ συγκυρίες (βλ. ὅμως καὶ παρακάτω σσ. 562-564).

135. «Παρότι δὲν πῆρες τὴν ἐξουσία ἐπειδὴ εἶχες κατακτήσει τὴ σοφία, ὅμως [ἐν πάσῃ περιπτώσει] ἐπιδίωξες τὴ σοφία στὸ διάστημα ποὺ ἀσχεῖς ἐξουσία» (εἰ μὴ φιλόσοφος γεγονώς ἐβασίλευσας, ἀλλὰ βασιλεὺς ὦν ἐφιλοσόφεις...: Σπ. Λάμπρος, *ὁ.π.*, σ. 40, στ. 18-19). Ἀφοῦ διακηρύσσει ἀκόμα καὶ σὲ ἕναν δεσπότη μὲ κληρονομικὴ ἐξουσία πὼς πρέπει νὰ κυβερνοῦν οἱ καλύτεροι, οἱ ἐπαῖοντες τοῦ Σωκράτη, μ' ἄλλα λόγια οἱ σοφοί, οἱ φιλόσοφοι τοῦ Πλάτωνα, τότε ὁ ἐκδημοκρατισμὸς τῆς κοινωνίας ποὺ ὁραματιζόταν, ἂν δὲν ἔφτανε ὡς τὴ ριζικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ πολιτειακοῦ ζητήματος, θὰ ἐκτεινόταν ὅμως ὅπωςδήποτε πέρα ἀπὸ τὴν ἰσονομία τῶν πολιτῶν, στὴν εὐρεία αὐτοδιοίκηση τῶν ἀστικῶν συνόλων καὶ τῶν κοινοτήτων.

“Ὅλα αὐτά, ὥστόσο, δὲ σημαίνουν σὲ καμιά περίπτωση πὼς ὁ Βησσαρίων καὶ οἱ ὁμοῖ-
δεάτες του θεωροῦν πρωταρχικὸ πολιτικὸ στόχο τὸ πολιτειακὸ. Τὸ κύριο βάρος τοῦ ἀγώνα
κατευθύνεται πάνω ἀπ’ ὅλα πρὸς τὴν ἀνανέωση καὶ τὸν ἐκσυγχρονισμό τῆς νοοτροπίας καὶ
τὴν ἐξυγίανση τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς.¹³⁶ Τὴν ἠθικὴ ἀνάπλαση τῆς κοινωνίας
ἐπιζητοῦν, ὅπως ἀκριβῶς θὰ περίμενε κανεὶς ἀπὸ φορεῖς τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ ιδεώδους. Γι’
αὐτὸ καί, παρ’ ὅλο πὺς τὶς ἐπιθυμοῦν, ὅμως στὴν πράξη δὲν προσανατολίζονται σὲ ριζικὲς
ἀνατροπὲς τῶν θεσμῶν, ἀλλὰ ἀντίθετα ἐπείγονται ἀπὸ τὶς ἀπειλητικὲς ἐξωτερικὲς συνθήκες
νὰ βροῦν ἕναν ἡγέτη πὺς νὰ τὸν ἀνυψώσουν στὸ ἐπίπεδο τοῦ συμβόλου, ἐλπίζοντας πὼς μὲ
τὴν ἐπιρροή του θὰ συντελεστοῦν ταχύτερα (σχεδὸν αὐτόματα) οἱ μεταρρυθμίσεις καὶ οἱ
ἀλλαγές στὴν κρατικὴ πρακτικὴ, στὶς νοοτροπίες καὶ τὶς ἠθικὲς ἀξίες τῆς κοινωνίας: Ἀγα-
θοῦ μόνον δεῖ κορυφαίου καὶ διδασκάλου.¹³⁷

Ἐπάρχουν, πάντως, ἰσχυρὲς ἐνδείξεις γιὰ τὸν τρόπο πὺς ἀντιλαμβάνονται τὴ σχέση
μὲς δυναστείας μὲ τὴν ἐξουσία, σχέση πὺς δὲν ἔχει τὰ μονολιθικὰ γνωρίσματα τῆς ἀπόλυ-
της κληρονομικότητος πὺς ἀπορρέουν ἀπὸ τὴ λογικὴ τῆς φεουδαρχίας, σύμφωνα μὲ τὴν
ὁποία ὁλόκληροι λαοὶ καὶ χῶρες μποροῦν, λίγο-πολύ, νὰ ἀποτελοῦν ἰδιοκτησίαν μιᾶς οἰκο-
γένειας καὶ νὰ μεταβιβάζονται μὲ τοὺς κανόνες τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου. Ἀντίθετα, στὴν ἀνα-
τολικὴ αὐτοκρατορία ἡ ἔννοια τοῦ κράτους, παρὰ τὴν ἀξιοσημεῖωτη νομιμοφροσύνη πὺς
ἔχει ἐπιδειχθεῖ ἀπέναντι σὲ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς πολλοὺς δυναστικοὺς οἴκους πὺς τὴ διακυ-
βέρνησαν, παρέμεινε ὑπέρτατη καὶ πρωταρχικὴ συλλογικὴ ἀξία, πὺς ἐπέβαλλε τὴν ἰδέαν τῆς
ὑποταγῆς τοῦ ἰδιωτικοῦ στὸ δημόσιο δίκαιο, τοῦ ἀτομικοῦ στὸ κοινὸ συμφέρον. Μὲ τέτοιες
καταβολές, ἡ στάση τοῦ Βησσαρίωνα ἀπέναντι στὸν Ἀνδρέα καὶ τὸν Μανουὴλ Παλαιο-
λόγο, τοὺς «φυσικοὺς κληρονόμους» τοῦ χαμένου αὐτοκρατορικοῦ θρόνου εἶναι διαφωτι-
στικὴ γιὰ τὶς ιδέες του: Σὲ καμιά περίπτωση δὲν ρίχνει τὸ βάρος του γιὰ νὰ ἐνθαρρύνει
οὔτε κὰν τὶς οἰκονομικὲς ἀπαιτήσεις τῶν γιῶν τοῦ τελευταίου δεσπότη Θωμᾶ,¹³⁸ πόσο
μᾶλλον τὶς βλέψεις τοὺς γιὰ παλινόρθωση. Καὶ δὲν φαίνεται καθόλου τυχαῖο πὺς ἀκριβῶς
μέσα ἀπὸ τὸν δικὸ του κύκλο ἀναδείχθηκε ὁ νέος ἡγέτης τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὁ προστατευό-

136. «Γνωρίζω προσωπικὰ ὅτι πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς πὺς ἀσκοῦν ἀξιώματα καὶ εἶναι ἀξιόλογοι, θλίβονται
γιὰ ὅσα πράττουν καὶ μέμφονται τὸν ἑαυτὸ τους, ἀλλὰ ἐξαιτίας τῆς κοινῆς σὲ ὅλους κακοδιοίκησης (κακοπολι-
τείας) [καταλήγουν νὰ] κάνουν ἀκριβῶς ἐκεῖνα πὺς ἀπεχθάνονται βαθιὰ (ἂ μὴ σφόδρα βούλονται)»: Σπ.
Λάμπρος, ὁ.π., σ. 40, στ. 13-15.

137. Ὁ πραγματιστὴς Βησσαρίων πιστεύει πὺς πρέπει ἐπιτέλους νὰ γίνῃ μιὰ ἀρχὴ γιὰ τὴν ἀναστροφή
τῆς πορείας πρὸς τὴν παρακμὴ, πὺς κι ἂν ἀκόμη δὲν ὀδηγήσῃ στὴν αὐστηρὴ καὶ ἀκραφνῇ (ἄκρατον) μορφή
τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς [πὺς ἐπιδιώκουν οἱ πλατωνιστές], ὅμως θὰ φέρῃ σπουδαῖα ἀποτελέσματα,
καθότι, ἐξάλλου, ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία μὲ τὸν ἡμερο χαρακτήρα της, πὺς ἔχει φιλοτιμία, ἐκτιμᾷ τὸ καλὸ καὶ
ἀγαπᾷ τὴν παιδείαν, θὰ εἶναι ἔτοιμη νὰ ἀκολουθήσῃ τὸ παράδειγμα ἐνὸς χρηστοῦ ἡγέτη, ὅπως ὁ Κωνσταντῖνος
Παλαιολόγος (Σπ. Λάμπρος, ὁ.π., σ. 39, στ. 30-31 καὶ σ. 40, στ. 1-5).

138. Γιὰ τὶς ἀποστάσεις πὺς κράτησε ὁ Βησσαρίων ἀπέναντί τοὺς καὶ γιὰ τὴν τυχοδιωκτικὴ ζωὴ τοὺς: Δ.
Ζακυθηνός, *Le despotat grec...*, [τ. 1], σσ. 285-295 καὶ 357-358 (προσθήκες Χρύσας Μαλτέζου). Μιὰ πὺς ἐπι-
εὶκὴ στάση ἀπέναντι στὸν Ἀνδρέα Παλαιολόγο υἱοθετεῖ ὁ J. Harris, *Greek emigres in the West...*, σσ. 112-117.
Ἀτεκμηρίωτα καὶ πάλι, ὁ D. Nicol, *The immortal emperor...*, σσ. 115-116, νομίζει πὺς ὁ Βησσαρίων «περίμενε
μεγάλαν πρᾶγμα ἀπ’ αὐτοῦς».

μενός του Γιάννος Λάσκαρης, αὐτὴ ἡ ἐγκόσμια¹³⁹ προέκτασή του, ποὺ κληρονόμησε τὴν ἀποστολὴ καὶ τὸ μεταρρυθμιστικὸ πρόγραμμα τοῦ πνευματικοῦ του μέντορα. Ὁ Βησσαρίων ἀγωνίζεται γιὰ νέα σχήματα, γιὰ μιὰ κοινωνία μὲ αὐτοπεποίθηση, ποὺ νὰ ἐπιδιώκει τὴν ἐξέλιξή της¹⁴⁰ μέσα ἀπὸ τὴν πρόοδο (μὲ ὅ,τι αὐτὴ συνεπάγεται) κι ὅχι νὰ διαλέγει μόνη της νὰ μπεῖ στὸ περιθώριο ἢ νὰ παραδίνεται στὴ στατικότητα καὶ τὴν ὀπισθοδρόμηση.

Ἀπὸ τὸν Βησσαρίωνα ὡς τὸν Γιάννο Λάσκαρη ἔχουν μεσολαβήσει δυὸ κοσμοϊστορικὰ γεγονότα. Ἡ Ἄλωση ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ ἡ ἐμφάνιση τῆς τυπογραφίας ἀπ' τὴν ἄλλη. Οἱ κατακλυσμαῖες συνέπειες τῆς Ἄλωσης, ποὺ προεξόφλησε τὴν ὀριστικὴ ὑποδούλωση τόσο τοῦ δεσποτάτου ὅσο καὶ τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζούντας, καθιστοῦν ἄκαιρη, ἀλλὰ καὶ ἐπιζήμια, ὅποιαδήποτε δημόσια συζήτηση γιὰ τὴ μορφή τῆς νέας ἐξουσίας ποὺ ὁραματίζονται οἱ προοδευτικοὶ καὶ ριζοσπάστες διανοούμενοι τῆς πρώτης καὶ τῆς δεύτερης γενιᾶς τῶν Ἑλλήνων ποὺ μεγάλωσαν, γιὰ πρώτη φορὰ μετὰ ἀπὸ τόσους καὶ τόσους αἰῶνες, δίχως τὴν αἰσθησιμότητα τῆς ὑπαρξῆς τοῦ θεσμικοῦ πλαισίου ἐνὸς ἐλληνικοῦ κράτους. «Χωρὶς νὰ ἔχουν οὔτε αὐτοκρατορία οὔτε καὶ (ἀλίμονο!) ἓνα περιφερειακὸ κράτος¹⁴¹ ἢ μιὰ πόλη¹⁴² αὐτόνομη», ὅπως θρηνεῖ ἡ ἡχώ τοῦ Λάσκαρη, ὁ Μάρκος Μουσούρος.¹⁴³

Ἡ δεύτερη ἀλλαγὴ ποὺ διαφοροποιεῖ τὶς συνθήκες καὶ τὴν ἐμβέλεια τῆς δράσης τους ὑπῆρξε ἡ διάδοση τῆς τυπογραφίας. Ὁ ἐνθουσιασμὸς καὶ ἡ ἐπίμονη ἐπιδίωξη τῶν λογίων νὰ συμμετάσχουν μὲ κάθε τρόπο καὶ νὰ πρωταγωνιστήσουν στὸν τομέα τῶν ἐκδόσεων πηγαίνουν πρὸς πέρας ἀκόμα κι ἀπὸ τὴν ἔγνοια γιὰ τὴ διάσωση τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων. Ἐχουν ἐπίγνωση πὼς οἱ ἐκδόσεις ἀποτελοῦν ἓνα πρωτοφανέρωτο βῆμα γιὰ τὴ διάδοση καὶ τὴν καλλιέργεια τῶν ἰδεῶν τους, σὲ κλίμακα ἀφάνταστα εὐρύτερη καὶ ἀπὸ τὸ πολυπληθέστερο πανεπιστημιακὸ ἀκροατήριον. Συλλαμβάνουν δηλαδὴ τὴν ἄλλη διάσταση τοῦ ἔντυπου

139. Ὁ Δ. Ζακυθινός, «Χαλκοτύποις σελίσιν...», ὅ.π., σ. 326, σημειώνει πὼς οἱ Ἕλληνες τῆς Διασπορᾶς ἔβλεπαν στὸ πρόσωπό του «τὸν ἀχειροτόνητον, τὸν ἄστεπτον ἡγεμόνα τοῦ ἀπορφανισθέντος Ἑθνους». Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ὁ Λάσκαρης ἐπανειλημμένα εἶχε ἀρνηθεῖ τὴν πρόταση νὰ γίνῃ καρδινάλιος καὶ παρέμεινε ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του λαϊκός.

140. Εὐστοχὰ ὁ Α. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία...*, σ. 293 παρατηρεῖ πὼς ὁ Βησσαρίων «δὲν ἐπαναπαύεται στὴν προγονολατρεία, ἀλλ' ἀντιλαμβάνεται τὰ σημεῖα τῶν καιρῶν...».

141. Στὸ κείμενο ἀπαντᾷ ἡ λ. πατρίδα (βλ. παρακάτω σημ. 143), ποὺ ἔχει νόημα μόνο ἂν ἐρμηνευθεῖ μὲ τὴ μεσαιωνικὴ ἔννοια τῆς λατινικῆς λέξης patria, ποὺ σημαίνει ἐπαρχία, γεωγραφικὴ περιοχὴ, διοικητικὴ διαίρεση (βλ. J. F. Niermeyer, *Mediae Latinitatis lexicon minus*, Leiden 1976, σ. 773), σημασία ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ Ἴταλοι μέχρι καὶ σήμερα. Ἀκριβῶς μὲ τὴν ἴδια σημασία, ἐξάλλου, μεταχειρίζεται τὴ λέξη καὶ ὁ Βησσαρίων τὸ 1459 ἀναφερόμενος στὴν Πελοπόννησο: «Ἵπάρχει στήν Ἑλλάδα μιὰ μεγάλη ἐπαρχία (provincia), ποὺ στήν κοινὴ γλῶσσα ὀνομάζεται Μοριάς... ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ τρέφει ἐκείνη ἡ περιοχὴ (illa patria) πενήντα χιλιάδες ἰππεῖς...» (Σπ. Λάμπρος, ὅ.π., σ. 255, στ. 5-6 καὶ 18).

142. Τὰ παραδείγματα τῶν σύγχρονων τους ἰταλικῶν πόλεων συναντοῦν τὸ πρότυπο τῆς ἀρχαίας πόλης-κράτους στοὺς πόθους καὶ τὰ ὁράματα τῶν Ἑλλήνων λογίων, πρβλ. καὶ παρακάτω σσ. 560 καὶ 562-564.

143. Προσεύχεται στὸν Θεὸ «νὰ συμπονέσει τὴν ἄφατη πανωλεθρία τῶν καχορίζικων Ἑλλήνων, ποὺ ἄλλοτε μὲ τὴ διοίκηση καὶ τὴ νομοθεσία, μὲ τὶς ἐπιστῆμες καὶ τὶς πολυποίκιλες τέχνες καὶ ἐπιπλέον μὲ τὶς ἀποικίες σ' ὅλα τὰ πέρατα τῆς γῆς εἶχαν ἐκπαιδεύσει, σωφρονήσει, ἐξημερώσει καὶ κατακοσμήσει τὴν ἀνθρωπότητα», νῦν δὲ... μὴτ' αὐτοκρατορικοῖς σκῆπτροις ἐρειδομένων μὴτε πατρίδα (φεῦ τῶν κακῶν!) ἢ πόλιν αὐτόνομον ἔχοντων... (ἀπὸ τὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ του στὸν Λάσκαρη, βλ. E. Legrand, ὅ.π., σ. 150).

βιβλίου, ἐκείνη τοῦ «μέσου μαζικῆς πληροφόρησης».¹⁴⁴ Οἱ ἐκδόσεις μπορούσαν νὰ παίξουν ρόλο περιοδικοῦ, καὶ μάλιστα δίχως ἐφήμερο χαρακτήρα, ἀφοῦ τὸ μήνυμά τους περιεχόταν σὲ τόμους περιζήτητους γιὰ κάθε βιβλιοθήκη. Ἐπιπλέον, ἡ ἐκτύπωση καὶ διανομὴ ἀπλῶν φυλλαδίων φαίνεται πὼς ἦταν πολὺ συνηθέστερη ἀπ' ὅσο ἐπιτρέπει νὰ φανταστοῦμε ἡ θνητογενὴς φύση τῶν ἐντύπων αὐτοῦ τοῦ εἴδους.

Μέσα σ' ἓνα τέτοιο πλαίσιο εἶναι εὐνόητος ὁ ἐκρηκτικὸς ἐνθουσιασμός ποὺ διακατέχει τὸν Μάρκο Μουσούρο, ὅταν τὸ 1499 οἱ Ἕλληνες θὰ κατορθώσουν νὰ στήσουν στὴ Βενετία τὴν πρώτη ἑλληνικὴ ἐκδοτικὴ ἐπιχείρηση. Ἑλληνικὴ σὲ ὅλα τὰ στοιχεῖα καὶ τίς βαθμίδες τῆς διάρθρωσης καὶ τῆς στελέχωσής της, καὶ μάλιστα μὲ κεφάλαια καὶ ἔμφυχο δυναμικὸ ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν Κρήτη, αὐτὸν τὸν πνεύμονα τοῦ βενετικοῦ κράτους:

Κρητικὸς σχεδίασε τὰ τυπογραφικὰ γράμματα.¹⁴⁵ Κρητικὸς τὰ συνάρμοσε· Κρητικὸς τὰ στοιχειοθέτησε· Κρητικὸς τὰ ἔχυσε στὸ μολύβι· Κρητικὸς διέθεσε τὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν ἔκδοση, νίκης ὁ φερώνυμος (ὁ Νικόλαος Βλαστός)· Κρητικὸς καὶ ὁ ἴδιος αὐτὸς ὁ ποιητὴς τοῦ πανηγυρικοῦ ἐπιγράμματος: ὁ Μάρκος Μουσούρος! Θριαμβικὸς ὑψώνεται ὁ ὕμνος του σ' αὐτὴν τὴν πρώτη ἀξιόλογη νέα κατάκτηση τῶν Ἑλλήνων, ποὺ ξαναπιάνουν τὸ νῆμα τῆς παράδοσης στὴν ἐπίδοσή τους στὶς τέχνες, στὶς ὁποῖες εἶχε μὴσει ἀπὸ παλιὰ τοὺς Κρητικούς ἢ Ἀθηναῖς μὲ τὴν ἄδεια τοῦ Δία. Καὶ τώρα πάλι ὁ Δίας συγκατανεύει καὶ γίνεται βοηθός: Οἱ ἑλληνικοὶ χαρακτῆρες τοῦ Ζαχαρία Καλλιέργη μὲ τὴν ἀπαράμιλλη ὁμορφιὰ καὶ τὴν ποιότητά τους¹⁴⁶ εἰσβάλλουν στὸν χῶρο τῆς τυπογραφίας καὶ «ἐξαφανίζουν» ὅλους τοὺς προηγούμενους. «Ἐτσι ὅπως παρουσιάζεται ξαφνικὰ ὁ ἀετὸς μέσ' ἀπ' τ' ἄγνωστο καὶ σκορπίζει τὸ σμάρι τῶν πουλιῶν, ἔτσι ὅπως ὁ ἥλιος ἀνεβαίνει στὸ τέθριππο ἄρμα του καὶ ἀμέσως ἀφανίζει τὴ λάμψη τῆς ἀδερφῆς του τῆς σελήνης καὶ σβήνει τὸ φῶς τῶν ἄστρων»!¹⁴⁷

Ἐδῶ στὴ Βενετία οἱ ὁραματισμοὶ τοῦ Βησσαρίωνα παίρνουν σάρκα καὶ ὅστά. Δυὸ μεγάλες προσπάθειες τῶν Ἑλλήνων εὐοδώνονται μὲ μιὰν ἀπίστευτη χρονικὴ σύμπτωση:

144. Ὁ Ἄλδος Μανούτιος δηλώνει εὐθέως ὅτι οἱ ἐπιστολὲς ποὺ προτάσσει στὰ βιβλία τῶν ἐκδόσεών του, ἀν καὶ φαίνονται ἰδιωτικὲς, ὅμως γράφονται δημόσια, γιὰ νὰ διαβάζονται ἀπὸ τοὺς ἀναγνώστες ὅχι μονάχα τοῦ παρόντος, ἀλλὰ καὶ ἀπ' τοὺς μεταγενέστερους (βλ. E. Legrand, *ὁ.π.*, σσ. 91-92): Ἡ χρῆση τοῦ βιβλίου ὡς μέσου προβολῆς, διαφήμισης καὶ προπαγάνδας, ἔχει συνειδητὰ ἐγκαινιάστεϊ.

145. Ὁ ἐπιστήθιος φίλος τοῦ Ζαχαρία Καλλιέργη, ὁ ὁποῖος καὶ «μελέτησε μὲ τὴ μεγαλύτερη φιλοπονία τὸ ζήτημα τῆς κατασκευῆς τῶν στοιχείων καὶ ἀνέλαβε ἓνα ἔργο τόσο τραχὺ καὶ δύσκολο (περπάτησε ἓνα δρόμο τόσο δύσβατο καὶ γεμάτο ἰδρώτα), ὥστε πολλοὶ εἶχαν ἐλπίσει ἄλλοτε πὼς θὰ τὸ παρατοῦσε στὴ μέση. Καὶ ὅμως, τὸ διεκπεραίωσε καὶ ἔφτασε χαρούμενος στὸ τέρμα —καὶ παραλίγο οἱ περισσότεροι νὰ τὸν στεφανώσουν σὰν νικητὴ! Ἐννοῶ τὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα ποὺ κατασκεύασε, χωρὶς νὰ ἀποπειραθεῖ μάλιστα νὰ μιμηθεῖ κανένα» (ἀπὸ τὰ ὡς τώρα γνωστά, βλ. E. Legrand, *ὁ.π.*, σ. 60).

146. «Στὰ παιδιὰ τῶν Ἑλλήνων ταιριάζουν αὐτοὶ ἐδῶ οἱ τυπογραφικοὶ χαρακτῆρες, αὐτοὶ ἀκριβῶς ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὴν ἱερὴ Ἑλλάδα» (E. Legrand, *ὁ.π.*, σ. 59).

147. Τὸ ἐπίγραμμα στὴν ἀρχὴ τῆς ἔκδοσης τοῦ Μεγάλου Ἑτυμολογικοῦ βλ. E. Legrand, *ὁ.π.*, σσ. 58-59· εἰκόνα τοῦ πρωτοτύπου βλ. στῆς Evro Layton, *The Sixteenth Century Greek Book...*, σ. 23, εἰκ. 20· πρβλ. καὶ τὴ μτφρ. τοῦ Α. Πολίτη, *Ποιητικὴ Ἀνθολογία*, τ. 2, Ἀθήνα [1975], σσ. 145-146.

Στις 21 Σεπτέμβρη 1498 ὁ Ζαχαρίας Καλλιέργης πετυχαίνει τὴν κατοχύρωση τῆς ἐφεύρεσής του μὲ δίπλωμα¹⁴⁸ τοῦ βενετικοῦ κράτους, ποὺ δρομολογεῖ τὴν ἔναρξη τῆς τυπογραφικῆς δραστηριότητάς του, καὶ στὶς 28 τοῦ Νοέμβρη ἀναγνωρίζεται ἡ ἴδρυση τῆς Ἀδελφότητος τοῦ Ἀγίου Νικολάου τῶν Ἑλλήνων,¹⁴⁹ ποὺ ἐπισημοποιεῖ τὴν ἔνταξη καὶ τὴ συλλογικὴ συμμετοχὴ τους στὴν πιὸ εὐνομούμενη καὶ σταθερὴ εὐρωπαϊκὴ κοινωνία τῆς ἐποχῆς τῆς. Οἱ Ἕλληνες ἐδῶ ἀτενίζουν μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ αἰσιοδοξία τὴν αὐγὴ τοῦ πρώτου αἰῶνα μετὰ τὴν Ἀλωση.¹⁵⁰ Ὁργανωμένοι σ' ἓνα κοινοτικὸ σῶμα ποὺ ἐξασφαλίζει σὲ σημαντικὸ βαθμὸ τὴ διατήρηση τῆς ἰδιαίτερης ταυτότητάς τους, ἓνα σῶμα ποὺ ἀναδεικνύεται σὲ καμίνι καὶ μοχλὸ ἐνότητος καὶ σὲ ἐφαλτήριο γιὰ νέες κατακτήσεις. Ἐνταγμένοι σὲ μιὰ οἰκονομία ἀκόμα ἀνθηρὴ, ποὺ τοὺς προσφέρει ἀξιόλογες εὐκαιρίες καί, τὸ σπουδαιότερο, τοὺς κρατάει σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν πρόοδο καὶ τὴν πρωτοπορία. Καὶ τέλος, ἰσότιμοι πρωταγωνιστὲς τοῦ κινήματος τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν, ποὺ διανύει στὴ Βενετία τὸ στάδιο τῆς μεγαλύτερης ἀκμῆς του.

Ἀφομοιώνουν τὴν αἵχμὴ τῆς νέας τεχνολογίας στὴν τυπογραφία, κατορθώνουν νὰ δημιουργήσουν καινούργια προηγμένα τυπογραφικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ καὶ πλουτίζουν τὴν τέχνη τους μὲ τὴν καλαισθησία τοῦ πολιτισμοῦ ποὺ ἐκπροσωποῦν, ἀντλώντας μὲ φυσικότητα καὶ ἀγγίνοια τὸ ὕλικο τους ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ τῆς ἐξάίσιας βιβλιογραφικῆς παράδοσης καὶ τῆς μικρογραφίας.¹⁵¹ Ἐπιπλέον, ἐδῶ ἡ μετακένωση ἀκολουθεῖ τὴν ἱστορικὴ πορεία ποὺ ἔχουμε παρακολουθήσει ἐπανειλημμένα στὴν Ἱστορία, καὶ πρόσφατα στὸν μεσοπόλεμο καὶ στὴ δεκαετία ποὺ διανύουμε: ἡ κοινωνία ποὺ καταρρέει μεταλαμπαδεύει στὴν ἀνερχόμενη τὸν πυρήνα τῆς συσσωρευμένης γνώσης τῆς. Ὅπως στὸν τομέα τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν γραμμάτων, ἔτσι καὶ στὰ ναυτικὰ ἰδίως ἐπαγγέλματα οἱ Ἕλληνες μεταδίδουν τὴ μακραιωνὴ τεχνογνωσία τους στὸ κράτος καὶ τὴν κοινωνία τῆς Βενετίας, συντηρώντας παράλληλα καὶ ἀνανεώνοντας τὸν πρωτοποριακὸ τους ρόλο στὴ ναυπηγικὴ καὶ στὴ ναυσιπλοΐα: κυριαρχοῦν γιὰ περισσότερα ἀπὸ ἑκατὸ πενήντα χρόνια στὸν Arsenale¹⁵² ὡς μαραγκοί,¹⁵³ μ' ἄλλα λόγια μαστόροι καὶ «ἀρχιτέκτονες» τῶν ναυπηγείων.

148. Στὸ ὅποιο μάλιστα ἐξυμνοῦνται μὲ ἀσυνήθιστο θαυμασμὸ «τὰ ὠραιότατα ἑλληνικὰ γράμματα ἐνωμένα μὲ τοὺς τόνους [καὶ τὰ πνεύματά] τους, δημιουργία τόσο καλὴ καὶ τόσο ὁμορφῇ, ποὺ ποτὲ [ὡς τώρα] δὲν ἔχει ξαναφανεῖ» (βλ. Evro Layton, ὁ.π., σ. 319 καὶ σημ. 17, πρβλ. καὶ σσ. 21-22).

149. Βλ. ἐδῶ παραπάνω σημ. 1.

150. Ποὺ εἶναι ταυτόχρονα καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ δευτέρου μισοῦ τῆς δεύτερης χιλιετίας.

151. Βλ. Evro Layton, ὁ.π., σ. 61 καὶ 125· δείγματα τῆς γραφῆς καὶ τῆς διακόσμησης τῶν ἔντυπων βιβλίων τοῦ Καλλιέργη παραθέτει ἡ ἴδια, ὁ.π., εἰκ. 20-23, 50-52, 118, 145, 146, 174-176 καὶ 181-186.

152. «Φαίνεται ὅτι στὴ διάρκεια τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 15ου αἰῶνα οἱ καλύτεροι κατασκευαστὲς γαλερῶν ἦταν ἀκόμα οἱ κληρονόμοι μιᾶς ἀνατολικῆς ἑλληνικῆς παράδοσης... οἱ Βενετσιάνοι πρωτομάστορες εἶχαν νὰ ἀνταγωνιστοῦν μιὰ δυναστεία Ἑλλήνων μαστόρων, τοῦ Θεόδωρου Baxon ἢ Bassanus, τοῦ ἀνεψιοῦ τοῦ Νικολοῦ Palopano καὶ τοῦ γιοῦ αὐτοῦ τοῦ τελευταίου, τοῦ Γεωργίου» (Fr. Lane, *Navires et constructeurs à Venise pendant la Renaissance*, Παρίσι 1965, σ. 53· πρβλ. καὶ M. Aymard, «L' Arsenale...», ὁ.π., σ. 305). Ἡ μεταφορὰ ναυπηγικῆς τεχνολογίας εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα τουλάχιστον (βιβλιογραφία βλ. J. Harris, *Greek emigres in the West...*, σσ. 171-172).

153. Ἡ ἐπίμονη ζήτηση Ἑλλήνων ναυπηγῶν ἀπὸ τὸ βενετικὸ κράτος εἶναι ἀποκαλυπτικὴ. Ἦδη ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τοῦ 14ου αἰῶνα πρωτομάστορας (proto dei marangoni) στὸ Arsenale ἦταν ὁ Μαθιὸς ἀπ' τὴ Λέρο

Ὁ πρῶτος γαστάλδος (πρόεδρος) τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος, ὁ «μαραγκὸς» Τζουάνες ὁ Ἀγιομαυρίτης¹⁵⁴ ἐργάζεται στὸν Arsenale.¹⁵⁵ Μὲ δεδομένη τὴ ζήτησή τους πρέπει νὰ συμπεράνουμε¹⁵⁶ ὅτι τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς Τζουάνε Κώστα, Μιχάλη τοῦ Τζουάνε, Νικολὸ ἀπ' τὴν Ἄρτα, Νικολὸ ἀπ' τὸ Κάστρο, Θόδωρο τοῦ Μανόλη καὶ Τζώρτζη τοῦ Μιχάλη.¹⁵⁷ Ἀλλὰ τὸ σπουδαιότερο εἶναι ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀκόμα καὶ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 16ου αἰῶνα ἔχουν τὴν τεχνικὴ διεύθυνση ὁλόκληρου τοῦ Arsenale ἀσκώντας τὸ ἀξίωμα τοῦ *armiraglio*,¹⁵⁸ ὅπως ὁ Θόδωρὸς ἀπ' τὴν Κέρκυρα καὶ ὁ Κρητικὸς Τζώρτζης Πετρόπουλος, ποὺ εἶναι ἐπίσης μέλη τῆς Ἀδελφότητος.¹⁵⁹ Ὁ γιὸς τοῦ πρώτου Φραντζέσκος, ὁ ἐπιλεγόμενος Ζῶτος, θὰ εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς «ὑποπρωτομάστορες»¹⁶⁰ στὰ 1534-1538 ἔχοντας συνάδελφο τὸν διάσημο Βενετσιάνο λόγιο καὶ μαθηματικὸ Νικήτα Φαῦστο (*Vettor Fausto Venanzio*), ὁ ὁποῖος θὰ ἀξιοποιήσει τὴ *Μηχανικὴ* (ποὺ ἀποδιδόταν λαθεμένα στὸν Ἀριστοτέλη) γιὰ νὰ κατασκευάσει τὸ 1529 τὴν πρώτη πεντήρη¹⁶¹ τῶν νέων χρόνων. Ὅχι λίγοι ἐπίσης

(ἔτσι ἐρμηνεύεται, νομίζω, ἡ ἀναγραφὴ Maffio Lero, ποὺ παραθέτει ὁ Fr. Lane, *ὁ.π.*, σ. 52 σημ. 2), ὁ ὁποῖος διαδέχθηκε τὸν proto Μάρκο, ἄγνωστο πότε (πάντως μετὰ τὸ 1331) μέχρι τὸ 1380 (πρβλ. καὶ E. Concina, *L' Arsenal della Repubblica di Venezia...*, σ. 40, ποὺ ἀγνοεῖ τὸν τόπο καταγωγῆς τοῦ Μαθιοῦ καὶ ἀποσιωπᾷ τοὺς ἐπόμενους): Ὅταν ὁ περίφημος Θεόδωρος Βαχον ἢ Bassano γέρασε, ἡ βενετικὴ Σύγκλητος τὸ 1404 τοῦ χορήγησε ἰσόβιο μισθὸ γιὰ νὰ διδάξει τὰ μυστικὰ τῆς τέχνης του. Μετὰ τὸν θάνατό του (1407) οἱ Βενετοὶ ἔκαναν τὰ ἀδύνατα δυνατὰ γιὰ νὰ προσελκύσουν ἀπ' τὴ Ρόδο τὸν ἀνεψιὸ του Νικολὸ Palopano —καὶ τὸ πέτυχαν μὲ λίγες δεκαεφτὰ χρόνια ἀργότερα προσφέροντάς του ἱλιγγιώδεις ἀποδοχές. Ἀπὸ τὸ 1424 μέχρι τὸν θάνατό του (1437) ὁ Νικολὸς καὶ στὴ συνέχεια ὁ γιὸς του Γεώργιος (*Giorgio il Greco*, πέθανε στὰ 1455) καθόρισαν τὴ φυσιογνωμία τῆς βενετσιάνικης ναυπηγικῆς τέχνης μέχρι καὶ πέρα ἀπὸ τὸν 15ο αἰῶνα (Fr. Lane, *ὁ.π.*, σσ. 53-55· M. Aymard, «L' Arsenal...», *ὁ.π.*, σσ. 304-305· Φάνη Μαυροειδῆ, *Aspetti...*, σ. 41· J. Harris, *Greek emigres in the West...*, σσ. 172-175· Doris Stöckly, *Le système de l'incanto des galées du marché à Venise (fin XIIIe-milieu XVe siècle)*, Leiden 1995, σσ. 201-202). Ὁ ταρσανὰς τῆς Ρόδου ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς μεγαλύτερους καὶ σημαντικότερους τῆς αὐτοκρατορίας (*Hélène Ahrweiler, Byzance et la mer...*, σσ. 435-437).

154. Ἀντ. Πάρδος, «Ἀλφαβητικὸς κατάλογος...—Α'. Ἄντρες», *ὁ.π.*, σσ. 312, 385 καὶ σημ. 346· «...Β'. Γυναῖκες», *ὁ.π.*, σ. 197, λ. Zuanne da Santa Maura.

155. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ ἀνέκδοτη διαθήκη, ποὺ πρόκειται νὰ παρουσιάσω σύντομα.

156. Παράλληλα μὲ τὴ Φανὴ Μαυροειδῆ, *Aspetti...*, σ. 41.

157. Ἀντ. Πάρδος, *ὁ.π.*, σ. 342, 359, 363, 376, 382 καὶ («...Β' Γυναῖκες») σ. 197 ἀντίστοιχα· πρβλ. καὶ σ. 332 καὶ 339 (Antonio caserol καὶ Castellano Carlo, ποὺ τὸ ἐπάγγελμά τους εἶναι ἀμφίβολο).

158. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ ἀξιώματος βλ. Fr. Lane, *ὁ.π.*, σ. 91 καὶ M. Aymard, *ὁ.π.*, σ. 297.

159. Ἀντ. Πάρδος, *ὁ.π.*, σ. 366 καὶ 376: Petropulo Zorzi (1527 κέ.) καὶ Todan da Corfù (1520-1529). Ἦταν, λοιπόν, παράλληλα τεχνικοὶ διευθυντὲς τοῦ νεωρίου τῆς Βενετίας καὶ ὄχι ἀπλοὶ λιμενάρχες, ὅπως τοὺς εἶχε θεωρήσει τότε. Μόνον στὸ α' μισὸ τοῦ 15ου αἰῶνα ἡ Doris Stöckly, *ὁ.π.*, σσ. 290-294, ἐντοπίζει ἄλλους δέκα περίπου Ἕλληνες *armiragli* στὴν ὑπηρεσία τῆς Βενετίας.

160. *Sottoproti* (Sous-Contremaîtres, βλ. Fr. Lane, *ὁ.π.*, σ. 192: Francesco di Theodoro da Corfù, *appelé Zoto*. Ἦδη τὸ 1522 εἶχε κατασκευάσει μιὰ ἐλαφρὰ γαλέρα μὲ δικό του σχεδιασμό, ἐνῶ τὸ 1529 θὰ ξεσπάσει πόλεμος ἀνάμεσα στὸν γενικὸ καπετάνιο θαλάσσης, ποὺ θέλει νὰ τὸν πάρει μαζί του στὴ θάλασσα καὶ στοὺς Patroni dell'Arsenal, ποὺ μὲ κανένα τρόπο δὲν τὸν ἀφήνουν νὰ φύγει). Καὶ ὁ πατέρας του ἐπίσης εἶχε ὑπηρετήσει στὴ θάλασσα τὸ 1521 (Ἀντ. Πάρδος, *ὁ.π.*, 376 σημ. 284: Todoro da Corfù, *armiraglio con le galie*). Χρειαζόμαστε περισσότερα στοιχεῖα, λοιπόν, γιὰ καθορίσουμε ἂν καὶ πότε ὁ Θόδωρος ὁ Κορφιάτης καὶ ὁ Τζώρτζης Πετρόπουλος ἐργάζονταν στὰ ναυπηγεῖα καὶ πότε στὴ θάλασσα.

161. Γιὰ τὴν περίφημη αὐτὴ ἐπιτυχία, ποὺ ἀποτελέσει μιὰ ἀπὸ τίς χαρακτηριστικότερες περιπτώσεις μετακένωσης τῆς ἀρχαίας ἐπιστημονικῆς τεχνολογίας ἐνθουσιάζοντας τοὺς λογίους τῆς ἐποχῆς, βλ. Fr. Lane, *Na-*

ἐργάζονται στὰ βενετικά ναυπηγεῖα ὡς καλαφάτηδες,¹⁶² ἀλλὰ καὶ ὀπλοποιοί, καθὼς κι ἕνας σιδηρουργός.¹⁶³ Τέλος, ἀναρίθμητοι μυοῦνται στὶς νέες πολεμικὲς τεχνικὲς μέσα ἀπὸ τὴν ἐνεργὴ συμμετοχὴ τους στὰ ἐμπόλεμα βενετικά στρατιωτικὰ σώματα.¹⁶⁴

Ὁ ἀστικὸς κόσμος ποὺ γιὰ τὴν ἀνάπτυξή του ἀγωνίστηκε ὁ Βησσαρίων ἀναπνέει ἐδῶ, στὴ Βενετία.¹⁶⁵ Αὐτὴν εἶχε διαλέξει γιὰ δεύτερη πατρίδα του τὸ 1468, ὅταν οἱ ἐπιφυλάξεις καὶ οἱ πικρίες γιὰ τὸν διασπαστικὸ ρόλο τοῦ βενετικοῦ κράτους καὶ ὁ ἀνταγωνισμὸς τοῦ δεσποτάτου μαζί του δὲν εἶχαν νόημα πιά μετὰ τὴν ὀριστικὴ ὑποταγὴ καὶ τοῦ τελευταίου στοὺς Ὀθωμανούς. Μονάχα τότε ἀναδύθηκαν τὰ κοινὰ στοιχεῖα ποὺ ἐνώνουν:

Μὲ τὴ Βενετία ποὺ τὸ κράτος της γεννήθηκε μέσα ἀπ' τοὺς κόλπους τῆς παλιᾶς αὐτοκρατορίας καὶ διατηρεῖ στὶς ρίζες τῶν δομῶν του τὴν ἀνάμνηση τοῦ ἀρχαίου δεσμοῦ. Ποὺ ἐγγυᾶται τὴν ἀσφάλεια τῶν ὑπηκόων καὶ ἀσχεῖ τὴν ἐξουσία μὲ μετριοπάθεια καὶ σωφροσύνη, μὲ δικαιοσύνη καὶ σταθερότητα. Πού, καλῶς ἢ κακῶς,

vires et constructeurs..., σσ. 59-65, 137 καὶ 138· M. Aymard, «L' Arsenal...», ὅ.π., σσ. 302-303 καὶ 305-306· E. Conci-na, *L' Arsenal...*, σσ. 108-125, ὅπου καὶ τὰ βιογραφικὰ τοῦ Fausto Venanzio καὶ ὅπου ἐπιτέλους συνδέεται ἡ φιλολογικὴ μὲ τὴ ναυπηγικὴ του δράση· ἄλλη βιβλιογραφία παραθέτει ἐπίσης ὁ J. B. Ross, «Venetian Schools and Teachers Fourteenth to Early Sixteenth Century: A Survey and a Study of Giovanni Battista Egnazio», *Renaissance Quarterly*, τ. 29 (1976), σσ. 544-545 καὶ σημ. 80-81. Γιὰ τὴ συμμετοχὴ του σὲ ἑλληνικὲς ἐκδόσεις βλ. Evro Layton, *The Sixteenth Century Greek Book...*, σσ. 284-285.

162. Ἀντ. Πάρδος, ὅ.π., σσ. 331 (Andrea calafao), 360 (Michali calafao - δύο ὁμώνυμοι;), 369 (Zuanne Sachlioti), 373 (Stefano di Zuanne) καὶ «... Β'. Γυναῖκες», ὅ.π., 199 (Maria di Todaro calafao).

163. Οἱ ὅποιοι ἐπίσης ἀσχοῦν τὰ ἐπαγγέλματά τους στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ βενετσιάνικου ταρασανᾶ (E. Conci-na, *L' Arsenal...*, σ. 89). Ὀπλοποιοὶ μέλη τῆς Ἀδελφότητος εἶναι οἱ Michali Magnati, Battista Malei, Nicolò spader, Piero spader καὶ Zuanne spader (Ἀντ. Πάρδος, ὅ.π., σσ. 355, 364, 366, 386 καὶ «... Β'. Γυναῖκες», ὅ.π., σσ. 190, 192 καὶ 197). Σιδηρουργὸς ἀναφέρεται μονάχα ἕνας, ἀλλὰ φαίνεται σημαντικὸς: ὁ Antonio As-sani (βλ. ὅ.π., σσ. 333 καὶ 183). Στὴν περιοχὴ τοῦ νεωρίου ἐπίσης πρέπει νὰ ἀσκοῦσαν τὴν τέχνη τους καὶ οἱ γεφυροποιοὶ μαστρο-Νικολὸς archier, ποὺ εἰδικευόταν στὴν ἀνέγερση ἀφίδων (τόξων, ἐπομένως ἦταν τεχνίτης γεφυρῶν κι ὄχι τοξότης, ὅπως εἶχα νομίσει τότε) καὶ ὁ Τζώρτζης τοῦ Θόδωρου, ποὺ ἔχτιζε τὶς παραστάδες (pilastri) τῶν γεφυρῶν (βλ. ὅ.π., σσ. 363 καὶ 376: Nicolò arcier καὶ Todaro Zorzi).

164. Εἶναι οἱ περίφημοι Ἑλλήνες stradioti, βλ. τὸ εὐγλωττο δημοσίευμα τοῦ Κ. Σάθα, «Ἑλλήνες στρατιῶται ἐν τῇ Δύσει καὶ ἀναγέννησις τῆς ἑλληνικῆς τακτικῆς», Ἀθήνα 1885. Στὴν περίοδο μέχρι τὸ 1530 εἶναι γραμμένοι στὴν Ἀδελφότητα ἔξι τουλάχιστον capi di stradioti καὶ ὀχτὼ στρατιῶτες: Ἀντ. Πάρδος, «... Β'. Γυναῖκες», ὅ.π., σσ. 204-205 (Εὐρετήριο ἐπαγγελμάτων) καὶ 182-197 (Βιοβιβλιογραφικὰ σημειώματα). Πρέπει νὰ θεωρεῖται βέβαιον πὼς ὅταν μάθουμε τὶς ἀσχολίες ὅλων τῶν μελῶν τῆς Ἀδελφότητος (σήμερα γνωρίζουμε ἕνα ἐλάχιστον μέρος τους, μόνο τῶν 120-140 σὲ σύνολο 800 προσώπων μέχρι τὸ ἔτος 1530) ὁ ἀριθμὸς τῶν Ἑλλήνων ποὺ ἐπιδίδονταν στὰ ἐπαγγέλματα ποὺ ἀναφέρουμε στὶς σημ. 157, 159-160 καὶ 162-163 θὰ παρουσιάσει κατακόρυφὴ αὐξηση.

165. Παρὰ τὴν ἐλλειπτικότητα τῶν γνώσεών μας (βλ. παραπάνω σημ. 164), προκαλεῖ ἰσχυρὴ ἐντύπωση ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν Ἑλλήνων ποὺ ἀσκοῦν κλασικὰ ἀστικὰ ἐπαγγέλματα, ὅπως τῶν ραφτάδων (29-31 ἄτομα!), χρυσοχῶν (17 ἄτομα), ἐμπόρων (11-12 τουλάχιστον), καπετάνιων (10 ἄτομα), ἀγιογράφων-ζωγράφων (6 ἄτομα). Τὰ λατρικὰ ἐπαγγέλματα ἐκπροσωποῦνται ἀπὸ ἕναν γιατρὸ πτυχιούχο (fisico), τρεῖς φαρμακοποιούς (σπετσιερῆδες) καὶ τέσσερις ἐμπειρικοὺς χειρουργοὺς (μπαρμπέρηδες, κουρεῖς), ἐνῶ ἀπὸ τὰ ναυτικὰ, ἐκτὸς ἀπ' τοὺς καπετάνιους, τοὺς λεμβούχους καὶ τοὺς ναυτικούς, πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε τὴν παρουσία τεσσάρων τιμονιερῶν (πιλότων), ποὺ ἦταν περιζήτητοι γιὰ τὴ ναυσίπλοια στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες (Ἀντ. Πάρδος, «... Β'. Γυναῖκες», ὅ.π., σσ. 204-205 (Εὐρετήριο ἐπαγγελμάτων), καθὼς καὶ «... Α'. Ἄντρες», ὅ.π., σ. 368, λ. Psilioti Janni, σημ. 242, ποὺ πρέπει νὰ προστεθεῖ στὸν κατάλογο τῶν πιλότων).

κατέχει σημαντικὰ τμήματα τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Ποὺ στὴν ἀτμόσφαιρά της πλανιέται κάτι ἀπ' τὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολή, ποὺ φτάνοντας στὴν πόλη της αἰσθάνεσαι σὰν νὰ μπαίνεις σὲ μιὰν ἄλλη Κωνσταντινούπολη. Σ' αὐτὸ τὸ κράτος καὶ σ' αὐτὴν τὴν πόλη κληροδοτεῖ ὁ Βησσαρίων τὴν τεράστια βιβλιοθήκη του,¹⁶⁶ τὴν παρακαταθήκη τοῦ ἑλληνικοῦ παρελθόντος. Καὶ οἱ Ἑλληνες αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς πόλης μοιάζει νὰ πραγματώνουν τὴν πολιτικὴ παρακαταθήκη του γιὰ τὸ παρὸν καὶ γιὰ τὸ μέλλον.

Ἡ δράση τῶν Ἑλλήνων στὴ βενετικὴ ἐπικράτεια καὶ κυρίως στὴν πόλη τῆς Βενετίας ἀποτελεῖ καὶ τὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο δημοσιεύεται ἡ προλογικὴ ἀφιέρωση τοῦ Μάρκου Μουσούρου.¹⁶⁷ Αὐτὴν τὴν πόλη ἐπίσης ἐξυμεῖ κι ἐκεῖνος ὡς διάδοχο τῆς Κωνσταντινούπολης, ὡς τὸ κράτος ποὺ βαδίζει στὰ χνάρια τῆς Ἀθηναϊκῆς Πολιτείας, ὅπως εἶδαμε.¹⁶⁸ Καὶ δὲν εἶναι τυχαῖα, βέβαια, τὰ παραδείγματα ποὺ ἐπιστρατεύει γιὰ νὰ ἀποδείξει τὴν ὑπεροχὴ τῆς ἐποχῆς του ἀπέναντι στὶς παλαιότερες. Οὔτε λίγο οὔτε πολὺ, γιὰ τὴν πρόοδο περίπου στοὺς τομεῖς ποὺ συμμετέχουν καὶ διακρίνονται οἱ Ἑλληνες θριαμβολογεῖ κι ἐνθουσιάζεται: στὴν ἀθρόα παραγωγὴ βιβλίων, στὴν κατασκευὴ πλοίων καί, ἀσφαλῶς ἐλάχιστα πάντως, στὴν ἐξέλιξη τῆς πολεμικῆς τέχνης. Ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνο ποὺ ἡ ἐπιλογὴ τῶν παραδειγμάτων του ἀφορμᾶται ἀπὸ τὴν πραγματικότητά ποὺ βιώνει. Γιατὶ οἱ τομεῖς ἀκριβῶς ποὺ ἔχει ἐπιλέξει ἀποτελοῦν καὶ τὰ μοναδικὰ μέσα γιὰ τὸ πολιτικὸ μέλλον τοῦ Ἑλληνισμοῦ: Πλοῖα καὶ ὅπλα,¹⁶⁹ μαζὶ μὲ τὴν ἀνάλογη πολεμικὴ ἐμπειρία, τὰ μέσα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση. Βιβλία καὶ παιδεία γιὰ τὴν ἀφύπνιση καὶ τὴ διαφώτισή του.

Ἡ πρώτη αὐτὴ ἑλληνικὴ διακήρυξη ἔχει συνείδηση τῆς κοσμοϊστορικῆς σημασίας τῆς ἐποχῆς¹⁷⁰ καὶ τῶν νέων προτεραιοτήτων ποὺ θέτει. Τονίζει μὲ πίστη τὰ θετικὰ στοιχεῖα της, ποὺ προοιωνίζονται ἕνα μέλλον ἐλπιδοφόρο ὅσο ποτὲ γιὰ ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα, στοιχεῖα ποὺ δὲν ἀφήνουν χωρὶ γιὰ μεμφιμοίριες, ἀδράνεια καὶ ἐγκατάλειψη στὴ μοιρολατρεία. Καλεῖ τοὺς Ἑλληνες στὴν ἐνεργητικὴ ἀποδοχὴ τῆς νέας αὐτῆς ἐποχῆς, παρ' ὅλους τοὺς ἄτεγκτους καὶ σκληρότερους παρὰ ποτὲ πολιτικούς ὅρους ποὺ ἔχει ἐπιβάλλει. Γιατὶ, ἴσα-ἴσα, ἡ «ἄφατη πανωλεθρία» τῶν Ἑλλήνων θὰ μεταβληθεῖ σὲ μόνιμη παρακμὴ, ἂν ἀφεθοῦν στὴν ἀπελπισία τους καὶ μείνουν πίσω ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τους. Ἄν ὁ κοινὸς πόθος εἶναι ἡ ἀπελευθέρωση ἀπὸ τοὺς

166. Βλ. τὴν ὥραία παρουσίαση τῆς σχετικῆς ἐπιστολῆς τοῦ Βησσαρίωνα πρὸς τὸν δόγη Χριστόφορο Μογο ἀπὸ τὸν Ζ. Τσιρπανλῆ, «Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Μάρκου...», ὁ.π., σσ. 98-100.

167. Ὁ Δ. Ζακυνθινός, «Χαλκοτύποις σελίσιν...», ὁ.π., σ. 330, ἔχει γράψει γιὰ τὸν Μουσούρου ὅτι «τὰ προλεγόμενα, τὰ σημειώματα, τὰ βραχέα ἢ μακρότερα ποιήματά του ἐκφράζουν ἐντόνως τὰς προσδοκίας, τὰς ἰδεολογικὰς θέσεις» τοῦ Ἑλληνισμοῦ, δὲν προχώρησε ὅμως στὴν παρουσίαση αὐτῶν τῶν ἰδεολογικῶν θέσεων (πρβλ. καὶ σσ. 320, 322-324, 334-335 καὶ 344-349).

168. Γιὰ τὸ διαχρονικὸ τρίπτυχο τοῦ Μουσούρου, ποὺ συνδέει τὴ Βενετία μὲ τὴν ἀρχαία Ἀθήνα καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη, βλ. παραπάνω σημ. 29.

169. Τὴν τεράστια πρόοδο τῶν Δυτικῶν στὴν κατασκευὴ πυροβόλων ὅπλων εἶχαν ἀναγνωρίσει ἀκόμα καὶ οἱ ἐφευρέτες τῆς πυρίτιδας, οἱ Κινέζοι, ἥδη ἀπὸ τὸ 1517 (βλ. C. Cipolla, *Ἡ Εὐρώπη...*, σ. 290).

170. Ὁ Ἄλδος Μανούτιος δηλώνει δημόσια πὺς ὅσοι εὖνοοῦν καὶ βοηθοῦν τὴν ἐπιχείρησή του [ἐπομένως καὶ τὴν τυπογραφίαν γενικότερα], θὰ ὠφελήσουν μὲ θαυμαστὸ τρόπο ὅχι μονάχα τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς τους, ἀλλὰ καὶ τοῦ μέλλοντος αἰῶνος (*universae posteritati*, βλ. E. Legrand, ὁ.π., σ. 85: ἀπὸ τὴν ἀφιέρωση τῆς ἐκδόσεως τῶν Ἑλλήνων *Πητόρων* στὸν Γιάννο Λάσκαρη· πρβλ. καὶ παραπάνω σημ. 144).

κατακτητές, ὁ μόνος δρόμος εἶναι νὰ κατορθώσουν νὰ παρακολουθήσουν τὶς ἐξελίξεις τοῦ καιροῦ τους, ἀφομοιώνοντας τὴν ἐπιστημονικὴ καὶ τεχνολογικὴ πρόοδο καὶ συμβαδίζοντας μὲ τὶς κατακτήσεις του. Ἐτσι, ἐξάλλου, ὁ πολιτικὸς ἀγώνας γιὰ τὴ σταυροφορία ποὺ ἐπιδιώκουν, ἀλλὰ κι ὅλες οἱ ἄλλες προσπάθειές τους, μποροῦν νὰ τελεσφορήσουν στὴν πληρότητά τους.

Ἡ ριζοσπαστικὴ αὐτὴ ἰδεολογία¹⁷¹ μὲ τὶς ἔντονες πλατωνικὲς καταβολὲς ἐπιβεβαιώνει τὸν σταθερὸ προσανατολισμὸ πρὸς τὶς διαχρονικὲς ἀξίες τοῦ κλασικοῦ πολιτισμοῦ. Ὅλο τὸ πολιτιστικὸ, πνευματικὸ καὶ ἠθικὸ ἐποικοδόμημα θὰ διέπεται ἀπὸ τὸ πνεῦμα του. Γι' αὐτό, ἐξάλλου, οἱ λόγιοι καταβάλλουν τόσο ἀπεγνωσμένες προσπάθειες ὥστε νὰ ἀπαλλαγοῦν ἐπὶ τέλους ἀπὸ τὸ στίγμα τῆς ἀθεΐας καὶ τῆς εἰδωλολατρείας¹⁷² ποὺ τοὺς ἀκολουθεῖ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πλήθωνα, ὁ ὁποῖος μὲ τὴν οὐτοπικὴ καὶ πολιτικὰ ἐπιζήμια ἐνασχόλησή του μὲ τὴν ἀρχαία θρησκεία¹⁷³ εἶχε τὴν ἀτυχία νὰ δυναμιτίσει μόνος του, θὰ ἔλεγε κανεὶς, τὸ οἰκοδόμημα τοῦ ρηξικέλευθου καὶ πρωτοποριακοῦ κοινωνικοῦ προγράμματός του, ποὺ ἐπηρέασε καθοριστικὰ τὴ μεταρρυθμιστικὴ σκέψη τοῦ Βησσαρίωνα. Γενικότερα πάντως, τὸ θεσμικὸ πλαίσιο τῆς νέας κοινωνίας τόσο στὸ ἐπίπεδο τῶν νομικῶν σχέσεων ὅσο καὶ τῆς κοινωνικῆς διάρθρωσης καὶ τῆς ἔνταξης τοῦ ἀτόμου, μέχρι καὶ στὸ ἐπίπεδο τῶν παραγωγικῶν σχέσεων, ἐπαφίεται στὴν ἐπεξεργασία, τὴν προσαρμογὴ καὶ τὴν ἀξιοποίηση τῆς ἀρχαίας κληρονομιάς. Μ' ἄλλα λόγια, τῶν πλατωνικῶν κυρίως ἰδεῶν.

Καὶ τὸ πολιτικὸ σύστημα; Ἄν συνδέσουμε τὸν πλατωνισμὸ μὲ τὶς ἐνδείξεις ποὺ ἐντοπίζουμε ὡς τώρα (αἴτημα γιὰ ἰσονομία, ἀξιοκρατία καὶ εὐέλικτη νομοθεσία, κριτικὴ ἀντιμε-

171. Ἀπὸ ὅσα ἐκθέτουμε γίνεται ξεκάθαρη ἡ γνησιότητα καὶ ἡ αὐτοτέλεια τῆς ἰδεολογίας αὐτῆς ὅσον ἀφορᾷ στὶς καταβολὲς καὶ τὸ πνεῦμα της, ἀλλὰ καὶ ἡ ἑλληνοκεντρικὴ της κατεύθυνση. Γι' αὐτό, ἀποτιμήσεις ποὺ τὴν παρουσιάζουν ὡς τὴν ἀπαρχὴ τοῦ δυτικισμοῦ (occidentalisme), ὁ ὁποῖος ἐμφανίστηκε πολὺ ἀργότερα, στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα, ὅταν ἡ ἐξέλιξη τῆς Δύσης σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς δὲν ἄφηνε πιά περιθώρια γιὰ ψευδαισθήσεις καὶ χρωματίστηκε ἔντονα ἀπὸ τὸ στοιχεῖο τοῦ μιμητισμοῦ, μοιάζουν ἐπιτόλαιες καὶ χωρὶς βάθος ἀπλουστεύσεις. Ἡ ἰδεολογία τοῦ Βησσαρίωνα θὰ ἀποδοκίμαζε ἀπερίφραστα τὸν δυτικισμό, ποὺ εὐαγγελίζεται τὴν ἀβασάνιστη ἀντιγραφὴ τῆς Δύσης καὶ τὴν ἐξάρτησή, ὅπως ἀκριβῶς ἀποδοκίμασε τὸν Γεώργιο Τραπεζοῦντιο καὶ τὸν Ἀρσένιο Ἀποστόλη κι ὅπως παρόπλισε κι ἐξουδετέρωσε τὸν πατέρα του τὸν Μιχαήλ. Εἶναι μιὰ αὐθεντικὴ σύνθεση γεμάτη αὐτοπεποίθηση ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὶς καίριες ἀνάγκες τῆς ἐλληνικῆς πραγματικότητος καὶ δὲν θαυμάζει ἄκριτα κάθε τι δυτικὸ (γι' αὐτὸ καὶ εἶναι ἀτυχέστατη ἡ ἔμπνευση τοῦ A. Keller, «A Byzantine admirer...», ὁ.π., νὰ ὑποβιβάσει τὸν Βησσαρίωνα στὸ ἐπίπεδο τοῦ «θαυμαστή»). Ἡ ἐλληνικὴ κοινωνία στοὺς νεότερους χρόνους θὰ νιώσει τὴν ἀνάγκη νὰ ἐπιδιώξει τελικὰ ὅλα ὅσα εἶχε προτείνει ἡ ἰδεολογία αὐτὴ (καὶ πολὺ περισσότερα ἀκόμα), σὲ καιροὺς ὅμως ποὺ ἡ ἀναπόφευκτη ἐπαφὴ μὲ τὴ Δύση προκαλοῦσε πιά ὄχι ἀπλῶς συμπάθεια ἢ ἀπέχθεια, ἀλλὰ ἔντονα συμπλέγματα κατωτερότητας, μὲ τὶς γνωστὲς ἐπιπτώσεις.

172. Ὁ Μάρκος Μουσούρος, ὁ ὁποῖος, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀδιαμφισβήτητο ἥθος, διαθέτει καὶ πιστοποιητικὰ ἐνεργῶς χριστιανοῦ, ποὺ ἐπαγρυπνᾷ γιὰ τὴν ὀρθὴ ἀντίληψη καὶ ἐρμηνεία τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας (βλ. πρὸ πάνω σημ. 24), εἶναι ὁ καταλληλότερος γιὰ νὰ ἀποδείξει ἀπὸ τοὺς ὥμους τῶν λογίων αὐτὴν τὴ μομφή. Εἶναι χαρακτηριστικὰ τὰ αἰχμηρὰ βέλη ποὺ ἐκτοξεύει ἐναντίον τῶν ἀρχαίων θεῶν, τοῦ Δία καὶ τοῦ Διόνυσου (ὅπως εἶδαμε, σημ. 57). Ἀπ' τὴν ἄλλη πάντως, ὅταν προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξει τὴν ὑπεροχὴ τῆς ἐποχῆς του ἀπέναντι στὴν ἀρχαιότητα, φροντίζει νὰ μὴ θίξει καθόλου τοὺς ἴδιους τοὺς Ἕλληνες: τῶν Αἰγυπτίων καὶ τῶν Ἀσσυρίων τὰ ἐπιτεύγματα χλευάζει μόνο (βλ. παραπάνω σημ. 34)!

173. Γιὰ τὴν πνευματικὰ καὶ πολιτιστικὰ γόνιμη καὶ ἐλκυστικὴ φιλοσοφικὴ αὐτὴ κίνηση, ποὺ ὅμως πρόσφερε τὴν εὐχολὴ ἀφορμὴ γιὰ τὴ σπύλωση τῆς μεταρρυθμιστικῆς ἰδεολογίας, βλ. πρόχειρα ὅσα ἀναφέρει ὁ Δ. Ζακυθινός, *Le despotat grec...*, [τ. 2], σσ. 365-376.

τώπιση τῆς μοναρχίας —καὶ μάλιστα τῆς κληρονομικῆς—, ἰσχυρὴ αἴσθηση τοῦ κράτους ὡς συλλογικῆς ἔκφρασης τῆς κοινωνίας, ἰσχυρὴ ἐπίσης συμπάθεια πρὸς ὀρισμένα κράτη τῶν ἰταλικῶν πόλεων καὶ ἰδίως τῆς Βενετίας), ἴσως εἶναι θεμιτό, γιὰ νὰ διευκολύνουμε τὴν ἔρευνά μας, νὰ συμπεράνουμε σχηματικὰ πρὸς στιγμὴν ὅτι τὸ κράτος ποὺ ὁραματίζονται οἱ Ἕλληνες λόγιοι δὲν θὰ ἦταν τίποτε λιγότερο ἀπὸ τὸ βενετικό: Μὲ τὴν περίτεχνη ἐπικάλυψη τῶν ὀργάνων τοῦ γιὰ τὸν ἀποκλεισμό τῆς αὐθαιρεσίας καὶ τῆς τυραννίας.¹⁷⁴ Μὲ Σύγκλητο ποὺ ἀσχεῖ τὴ νομοθετικὴ ἐξουσία καὶ τὸν διοικητικὸ ἔλεγχο. Μὲ αἵρετὸ καὶ ἀπογυμνωμένο ἀπὸ ἀποφασιστικὲς ἀρμοδιότητες τὸν ἀνώτατο ἐκπρόσωπο¹⁷⁵ τοῦ κράτους. Μὲ τοπικὴ αὐτοδιοίκηση ποὺ διαθέτει ἐκτεταμένους ἀρμοδιότητες καὶ δικαιώματα. Μὲ εὐνομία. Μὲ ἀκεραιότητα στὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης. Μὲ σταθερὴ διακυβέρνηση, ποὺ δὲ διστάζει νὰ παρέμβει στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ ὅποτε τὸ κρίνει σκόπιμο γιὰ τὸ συμφέρον τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Ποὺ ὅμως ἀπ' τὴν ἄλλη προωθεῖ τὴν τεχνολογικὴ πρόοδο καὶ ἐνθαρρύνει πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ τὴν ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία.

Ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα φαίνεται ὅτι περιέχονται στὶς προθέσεις τους, μάλιστα μὲ ἔκδηλη τὴν τάση γιὰ διεύρυνσή τους, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐνθάρρυνση τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας. Παράλληλα ὅμως τὸ σύστημα ποὺ ὀνειρεύονται θὰ διέφερε ριζικὰ ἀπὸ τὸ βενετικὸ σὲ καίρια σημεία: Πρῶτα-πρῶτα, θὰ διαχωρίζε σὲ σοβαρὸ βαθμὸ τὴ δικαστικὴ¹⁷⁶ ἀπὸ τὴν ἐκτελεστικὴ ἐξουσία. Δεύτερο, θὰ διέθετε ἐθνικὸ στρατὸ¹⁷⁷ καὶ ὄχι μόνον πολιτοφυλακὴ. Τρίτο, δὲν θὰ εἶχε οὔτε ἵχνος φεουδαρχικῶν δομῶν.¹⁷⁸ Κατὰ προέκταση, καὶ σύμφωνα μὲ τὴν πλατωνικὴ θεωρία, δὲν θὰ ἀναγνώριζε καμιά ἔννοια κληρονομικότητος στὴν ἀσκηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καί, πολὺ περισσότερο, δὲν θὰ ἐπέτρεπε τὸ σχηματισμὸ ὁποιασδήποτε τάξης προνομιούχων, εἴτε μὲ τὴ μορφή τῆς καταγωγῆς (εὐγένεια) εἴτε, βέβαια, μὲ τὴ μορφή τοῦ πλούτου. Γιατὶ θὰ κυβερνοῦσαν οἱ ἄριστοι,¹⁷⁹ οἱ καλύτεροι, μ' ἄλλα λόγια οἱ ἄ-

174. Γιὰ τοὺς τυραννίσκους τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας βλ. παρακάτω σημ. 181.

175. Γιὰ τὶς καταβολὲς καὶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ πολιτικοῦ συστήματος τῆς Βενετίας βλ. Fr, Lane, *Storia di Venezia*, μτφρ. Fr. Salvatorelli, Τορίνο 1978, σσ. 102-140, 293-319 καὶ (βιβλιογραφία) 536 καὶ 542-544.

176. Κατάκτηση ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 1329 μὲ τὴ θέσπιση τοῦ λειτουργήματος τοῦ *κριτοῦ τῶν Ρωμαίων* ἀπὸ τὸν Ἀνδρόνικο Γ' Παλαιολόγο, ἐνῶ ἤδη ἀπὸ τὸ 1319 εἶχαν ἐκχωρηθεῖ δικαστικὲς ἀρμοδιότητες στὶς τοπικὲς κοινωνίες τῶν πόλεων ('Ελισάβετ Ζαχαριάδου, «Ἐφήμερες ἀπόπειρες γιὰ αὐτοδιοίκηση στὶς ἑλληνικὲς πόλεις κατὰ τὸν ΙΔ' καὶ ΙΕ' αἰῶνα», Ἀριάδνη, τ. 5 (1989), Ἀφιέρωμα στὸν Στυλιανὸ Ἀλεξίου, σσ. 345-351· Δ. Ζακυθινός, *Le despotat grec...*, [τ. 2], σσ. 124-131). Ἐξάλλου, στὴ λειτουργία τῆς τοπικῆς αὐτοδιοίκησης, ποὺ ἀποκοῦσε ὅλο καὶ μεγαλύτερη σημασία γιὰ τὸ βενετικὸ σύστημα, εἶχαν ἤδη μακροχρόνια ἐμπειρία καὶ οἱ Ἕλληνες τῆς βενετικῆς ἐπικράτειας, πράγμα ποὺ μάλλον σημαίνει ὅτι ἡ αὐτοδιοίκηση θὰ διευρυνόταν ἀκόμα περισσότερο στὸ κράτος ποὺ ὁραματίζονταν.

177. Τὴ γνωστὴ τάξη τῶν φυλάκων, τῶν *προμαχούντων* τοῦ Πλάτωνα.

178. Ἀρκεῖ νὰ θυμηθοῦμε τὴν ἰδιοφυῆ πρόταση τοῦ Πλήθωνα γιὰ τὴ λύση τοῦ ζητήματος τῆς κτηματικῆς ἰδιοκτησίας, ποὺ εἰσάγει τὴν ἔννοια τῆς κοινῆς ἐκμετάλλευσης τῆς γῆς ἀπὸ τὶς κοινότητες καὶ τὸ δικαίωμα τῆς ἐλεύθερης χρῆσις (βλ. πρόσχηρα ὅσα ἐκθέτει ὁ Δ. Ζακυθινός, *Le despotat grec...*, [τ. 2], σσ. 353-354), πρόταση ποὺ ἐπίσης, βέβαια, ἔχει πλατωνικὴ προέλευση.

179. Οἱ νεότεροι αἰῶνες, μὲ τὴ διαστρεβλωμένη χρῆση τῆς ἔννοιας τῆς ἀριστοκρατίας, ποὺ ἀπὸ ἐξουσία τῶν ἀρίστων ἔχει καταστήσει νὰ σημαίνει ἐξουσία τῶν λεγόμενων εὐγενῶν, οἱ ὅποιοι ἀνάγουν τὰ προνόμιά τους στὴν κληρονομικὴ διαδοχὴ, ἔχουν πετύχει νὰ θολώσουν καὶ νὰ ἐξουδετερώσουν στὴν κοινὴ ἀντίληψη (καὶ ὄχι μόνον) τὸ κυριότερο αἷτημα τοῦ πλατωνισμοῦ γιὰ μιὰ εὐνομούμενη Πολιτεία, τὸ αἷτημα τῆς ἀξιοκρατίας (μᾶλ-

ξιοι. Ἐκεῖνοι ποὺ μόνο μετὰ ἀπὸ μακροχρόνιες γενικὲς καὶ ἐξειδικευμένες σπουδὲς θὰ γίνονταν κατὰλληλοι νὰ ἀσκήσουν τὰ δημόσια ἀξιώματα. Μονάχα ἔτσι, ἐξάλλου, μπορούσαν νὰ συλλάβουν οἱ λόγιοι (ὅπως ἀκριβῶς καὶ ὁ Πλάτωνας) τὴν ἔννοια καὶ τὴ λειτουργία τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ κράτους: Σὰν ἓνα ἀπέραντο πεδίο μάθησης καὶ σπουδῆς, ἓνα σχολεῖο χωρὶς τέλος. Αὐτὴ, λοιπόν, θὰ ἦταν καὶ ἡ πιὸ θεμελιώδης διαφορὰ ἀπ' ὅλα τὰ σύγχρονά τους καὶ τὰ προγενέστερα κράτη: Παιδεία σὲ εὐρεία κλίμακα καὶ γενικὴ ἐκπαίδευση γιὰ ὅλους. Ἔτσι ἢ ἀλλιῶς, γιὰ νὰ λειτουργήσῃ ἓνα παρόμοιο σύστημα «πολιτείας τῶν μορφωμένων», μονάχα σὲ μιὰ μαζικὴ παιδεία θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ στηρίζεται. Καὶ οἱ συνθήκες δὲν θὰ μπορούσαν ποτὲ νὰ εἶναι τόσο ἐλπιδοφόρες (καὶ σταδιακὰ ὅλο καὶ προσφορότερες) ὅσο στὴν ἐποχὴ τῆς ἐφεύρεσης καὶ τῆς διάδοσης τῆς τυπογραφίας.

Ὅρισμένες ἀπὸ τὶς πολιτικὲς ὀψεις τῆς ἰδεολογίας αὐτῆς, ποὺ φαίνεται νὰ φτάνει μέχρι τὴν πρωτοποριακὴ δράση τοῦ Νικόλαου Σοφianoῦ,¹⁸⁰ ὑποχωροῦν στοὺς αἰῶνες ποὺ θὰ ἀκο-

λον ἔτσι μπορούμε σήμερα νὰ ἐννοήσουμε πολιτικὰ τὸν ὅρο χωρὶς νὰ τὸν προδώσουμε, πάντα μὲ τὴν ἀπαραίτητη προϋπόθεση τῆς ἠθικῆς ἀκεραιότητος, βέβαια). Πόσο ξένος ὅμως ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς κληρονομικῆς «ἀριστοκρατίας» ἦταν ὁ Πλάτωνας φαίνεται καὶ μόνο ἀπὸ τὸ ὅτι ἀπαιτοῦσε τὴν ἀγαμία ἀπὸ τοὺς ἀρίστους ποὺ θὰ ἀσκοῦσαν τὴν πολιτικὴ ἐξουσία, ἀποκλείοντας ἔτσι καὶ ὁποιοδήποτε κληρονομικὸ κριτήριο γιὰ τὴ διαδοχὴ τους (μιὰ σφαιρικὴ θεώρηση προσφέρει ὁ Κ. Δεσποτόπουλος, *Πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος*, Ἀθήνα ²1980). Ἔτσι κι ἀλλιῶς, ἐξάλλου, τὸ ἔργο τοῦ Πλάτωνα δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποσπασθεῖ ἀπὸ τὸ πλαίσιο τῆς δημοκρατικῆς Ἀθῆνας ποὺ τὸν ἀνάθρεψε καὶ ποὺ ἀκριβῶς ἡ δημοκρατικὴ λειτουργία τῆς ἀναδύεται σὲ κάθε σελίδα του, ὥστε, παρὰ τὴν κριτικὴ τῆς ἀντιμετώπισης, νὰ μετατρέπεται ἡ ἀνάγνωσή του σὲ ἀσκησὴ δημοκρατίας καὶ ἐλευθερίας. Πάντως, στὴν ἐποχὴ ποὺ ἐξετάζουμε, παρὰ τὴν ἔντονη ἐπίδραση τοῦ πλατωνισμοῦ καὶ τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, ὁ Βησσαρίων ἰδίως καὶ ὁ Λάσκαρης, ποὺ χαρακτηρίζονταν ἀπὸ ἓναν εὐρωστο πολιτικὸ πραγματισμό, οὔτε θὰ ἐξουδετέρωναν ἐντελῶς τὴν ἐπιρροὴ τῶν ἰσχυρῶν οὔτε ὅμως καὶ θὰ ἀπέκλειαν ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ στὴν ἐξουσία τοὺς μορφωμένους τουλάχιστον, ἀπὸ ὁποιαδήποτε τάξιν κι ἂν προέρχονταν. Μὲ ἄλλα λόγια, θὰ ἔπαιρνε μιὰ πολὺ πιὸ διευρυμένη μορφή, σπάζοντας τὸ τεῖχος τῶν οἰκείων τοῦ ἡγεμόνα, ἡ εἰκόνα τῆς «Συγκλήτου» ποὺ ἐμφάνιζε ἤδη στὸν 14ο αἰῶνα ἡ αὐτοκρατορικὴ αὐλὴ τῆς Κωνσταντινούπολης (ὅπως αὐτὴ προκύπτει ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἀνακοίνωση τοῦ Δ. Κυρίτη, «Κράτος καὶ ἀριστοκρατία τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄. Τὸ ἀδιέξοδο τῆς στασιμότητος» στὸ Διεθνὲς Συμπόσιο τοῦ IBE/EIE Ὁ Μανουὴλ Πανσέληνος καὶ ἡ ἐποχὴ του, Ἀθήνα 1997· ὁ ὅρος μαρτυρεῖται ρητὰ στὴν ἐποχὴ τοῦ Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγου: Δ. Ζακυθινός, *Le despotat grec...*, [τ. 1], σ. 242 καὶ [τ. 2], ὅ.π., σ. 83. Δὲν εἶναι χωρὶς σημασίαν ἐπίσης καὶ τὸ γεγονός ὅτι τὸ συμβούλιο τοῦ δεσπότη τοῦ Μυστρά ὀνομαζόταν «Γερουσία»: Δ. Ζακυθινός, ὅ.π., [τ. 2], σσ. 93-94).

Ὁ συνδυασμὸς τῶν οἰκονομικῶν ἰσχυρῶν καὶ τῶν μορφωμένων πάντως, περιέχει, οὔτε λίγο οὔτε πολὺ, τὸ κύριο συστατικὸ τοῦ Συντάγματος τῆς Ἑπτανήσου Πολιτείας τοῦ 1803 (*Le tre costituzioni (1800, 1803, 1817) delle Sette Isole Ionie...*, Κέρκυρα 1849, σσ. 31-40· Ἑρμάννος Λούντζης, *Della Repubblica Settinsulare...*, Μπλόνια 1863, σσ. 162-168· Ἀντ. Μάτσης, «Περὶ τοῦ Ἰονίου Πολιτεύματος τοῦ 1803 καὶ τοῦ θεσμοῦ τῆς Τιμητείας», *Πρακτικὰ Ἀ' Πανιονίου Συνεδρίου*, (Ἀθήνα 1915), σσ. 80-86), τοῦ πρώτου νεοελληνικοῦ κρατικοῦ μορφώματος, ποὺ δοκίμασε στὴν πράξιν καὶ γονιμοποίησε τοὺς κοινωνικοὺς καὶ πολιτικοὺς προβληματισμοὺς καὶ τὰ ἰδεολογικὰ ρεύματα πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821.

180. Ὁ ὁποῖος, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καλλιέργεια τῆς ὁμιλούμενης γλώσσας μὲ τὴν ἔκδοση τῆς πρώτης νεοελληνικῆς γραμματικῆς καὶ τῆς σημαντικώτατης μετάφρασης τοῦ *Παιδαγωγοῦ* τοῦ Πλουτάρχου, εἶναι καὶ συνεχιστὴς τοῦ πνεύματος τῆς προώθησης τῶν τεχνολογικῶν γνώσεων, ἀφοῦ ἔχει δημοσιεύσει τὸ ἔργο *Περὶ κατασκευῆς καὶ χρήσεως ἀστrolάβου* (γιὰ ὅλα αὐτὰ βλ. Evro Layton, *The Sixteenth Century Greek Book...*, σσ. 461-472). Παρόμοια ἐνδιαφέροντα εἶχε καὶ ὁ Νίκανδρος Νούκιος, βλ. A. Deisser, «Nicandre de Corfou, le premier Grec qui descendit dans une mine belge», *Revue Wallone*, τ. 50 (1976), σσ. 6-21.

λουθήσουν, κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῆς ἱστορικῆς ἀνάγκης, ποὺ καθόρισε ἄλλες προτεραιότητες. Τὸ πνεῦμα τῆς¹⁸¹ ὅμως θὰ πραγματώνεται χωρὶς διακοπὴ ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες τῆς βενετικῆς ἐπικράτειας, συμπυκνωμένο στὸ διαχρονικὸ αἶτημα γιὰ ἰσότητα, ἀλλὰ καὶ στὶς δυὸ θεμελιώδεις κατευθυντήριες γραμμὲς ποὺ ἀνιχνεύσαμε στὴν ἀρχή: Συμπόρευση μὲ τὶς τεχνολογικὲς ἐξελίξεις καὶ παιδεΐα, ποὺ σήμαινε ἀνανέωση τῆς ἐπιρροῆς τοῦ κλασικοῦ πολιτισμοῦ καί, ἐπιπλέον, ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ πρόοδο καὶ μὲ τὰ νέα πνευματικὰ καὶ κοινωνικὰ ρεύματα. Ἐπανειλημμένα τὸ πνεῦμα αὐτὸ θὰ μπολιάσει καὶ θὰ ἀναζωογονήσει τὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα, ἐνισχύοντας τοὺς ἀγῶνες τῆς καὶ ὠθώντας τὴν δυναμικὰ πρὸς τὴν πρόοδο καὶ τὴ δημιουργία. Μέχρι καὶ μετὰ τὸν 19ο αἰῶνα οἱ Ἑλληνες τῆς βενετικῆς ἐπικράτειας, ποὺ κάθε ἄλλο παρὰ ἀφομοιώθηκαν ὅπως προεξοφλοῦσαν οἱ διάφορες Κασσάνδρες, θὰ εἶναι οἱ μόνον σχεδὸν ποὺ θὰ γνωρίζουν τὴ Δύση στὶς πραγματικὲς τῆς διαστάσεις καὶ γι' αὐτὸ θὰ διαθέτουν πληρέστερη αὐτογνωσία, ὥστε νὰ στέκονται ἀπέναντί τῆς (ἄλλοτε στὸ πλευρὸ τῆς, ἄλλοτε ἐναντίον τῆς) χωρὶς συμπλέγματα.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΠΑΡΔΟΣ

181. Πολὺ χαρακτηριστικὰ ὁ Α. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία...*, σ. 295 διαπιστώνει: «Ἡ ἱστορία τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ αὐτοῦ πνεύματος [...] ἀποτελεῖ μεγάλο σταθμὸ στὴν ἐξέλιξη τοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνους, σταθμὸ πρὸς τὴν ἀπολύτρωσή του ἀπὸ τοὺς μεγάλους ἐξωτερικοὺς κινδύνους καὶ πρὸς τὴν ἀπαλλαγὴν του ἀπὸ τοὺς ἐσωτερικοὺς τυρανίσκους, μὲ ἄλλα λόγια ὁρόσημο πρὸς τὴν ἐλευθερίαν του».

RIASSUNTO

ANTÓNIO PÁRDOS: *Le asse dell'ideologia neoellenica all'altra Costantinopoli. La consegna di Bessarione: Láscari e Mussuro tra i greci di Venezia.*

I primi anni del Cinquecento rappresentano un periodo eccezionalmente importante per la Confraternità dei Greci di Venezia, fondata già poco prima, alla fine del 1498. Il soggiorno quasi continuo del successore di Bessarione alla guida dell'Ellenismo, di Giannò Láscari da una parte e l'attività frenetica editoriale ed insegnativa del suo discepolo affezionato Marco Mussuro dall'altra coincidono col periodo più brillante dell'umanesimo veneziano. Consapevoli dell'importanza cosmogonica della loro época, questi eruditi con il loro cerchio dichiarano nei loro testi un ottimismo quasi senza riserva per il futuro dell'umanità, basato sull'evoluzione sbalzano della tecnologia e delle scienze, in cui già l'antichità restava manifestamente superata, particolarmente nei settori delle armi, della navigazione e, più d'ogni altro, dell'invenzione della tipografia. Gradualmente gli eruditi greci sono arrivati al livello di valutare in modo appropriato il ruolo fondamentale della tecnologia e del fattore economico per il progresso della

società ed, inoltre, dell'educazione e della civilizzazione, in cui appunto hanno dedicato i loro sforzi.

I principii di questo spirito rinnovatore si rintracciano nel pensiero politico di Bessarione, le proposizioni di cui per la riforma del despotato di Mistrà segnalano l'ultima percezione greca dello stato ideale prima della caduta di Costantinopoli. L'analisi dell'ideologia bessarionea, trasmessa al suo favorito e successore Giannò Láscari e da lui a Marco Mussuro ed al suo cerchio, rileva una forte influenza platonica sulle loro aspirazioni politiche, come ovviamente s'era d'aspettare. D'altra parte però, il loro realismo politico li conduceva ad un stretto accostamento al modello di stato di Venezia, da loro descritta come *quasi un'altra Costantinopoli*, la quale *cammina sulle tracce della Repubblica degli Ateniesi*. Quindi, le strutture dello stato ideale greco liberato dal giogo estraneo sarebbero, in molti elementi, una rielaborazione di quelle veneziane, dilatate però al massimo punto, specialmente sulle questioni dell'uguaglianza (in conseguenza, purgate da ogni caratteristica feudale) e dell'educazione collettiva, quasi per tutti. E l'invenzione della stampa creava le condizioni più che mai favorevoli per lo stabilimento di un simile «stato degli istruiti».

Proprio a Venezia si sviluppava un'immagine della società greca nuova, la quale viveva sotto uno stato próspero e progressivo ed era partécipe all'evoluzione di un mondo nuovo e al corrente delle novità tecniche e scientifiche. I membri della colonia greca parteciparono attivamente allo sviluppo del mondo nuovo, contribuendo le conoscenze longeve della loro civiltà tradizionale così sul piano scientifico, educativo e culturale come anche nel settore tecnico e artigianale e, più di tutto, nell'arte nautica, la quale insegnarono per secoli nell'Arsenale. Il cammino storico di questa società, che costituisce il risultante del cammino di tutti i greci viventi sotto il dominio veneziano, innesterà ripetutamente la realtà ellénica, mantenendola in contatto fecondo con il progresso e con i movimenti scientifici e sociali nuovi.

